

महाराष्ट्र शासन-कृषि विभाग
नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प

३० ब, आर्केड, वर्ल्ड ट्रेड सेंटर, कफ परेड, मुंबई-४०० ००५

दूरध्वनी क्र. ०२२-२२१६३३५१/२

ई-मेल - mahapocra@gmail.com

जा. क्र.: NDKSP-14027(12)/4/2025-14 (2001074)

दि. /० 5/२०२ 6

प्रती

विभागीय कृषी सहसंचालक

छ. संभाजीनगर, लातूर, अमरावती, नागपूर, नाशिक

विषय: हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान शेतीशाळा खरीप व रबी हंगाम २०२६-२७...

महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ व मराठवाड्यातील सर्व जिल्हे तसेच नाशिक व जळगाव जिल्ह्यातील ७२०१ गावांमध्ये नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प राबविण्यात येत आहेत. प्रकल्पाच्या उद्देशानुसार शेतकऱ्यांना बदलत्या हवामानाशी अनुकूल तंत्रज्ञानाची ओळख करून देणे व त्यांना सक्षम बनविणे आवश्यक आहे. यासाठी शेतीशाळा हे प्रभावी माध्यम असून प्रकल्प गावांमध्ये सन २०२५-२६ मध्ये हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान शेतीशाळा सहाय्यक कृषी अधिकारी यांचेमार्फत राबविण्यात आलेल्या होत्या. या हंगामात एका गावात प्रती सहाय्यक कृषी अधिकारी एक शेतीशाळा घेण्यात आलेली आहे. खरीप व रबी हंगाम सन २०२६-२७ मध्ये हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान शेतीशाळा हा घटक राबविण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना सहपत्रीत करण्यात येत आहेत.

सन २०२६-२७ मध्ये खरीप व रबी हंगामामध्ये हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान शेतीशाळा या समूह सहाय्यक यांचेमार्फत राबविण्यात येत आहेत. प्रत्येक समूह सहाय्यक यांचेकडे कमाल ६ शेतीशाळा घ्यावयाच्या आहेत. मागील वर्षी घेतलेल्या गावांमध्ये शेतीशाळा सुरु ठेवायचे असून त्या शेतीशाळेचे हे दुसरे वर्ष असेल.

भारत सरकारने नैसर्गिक शेतीला राष्ट्रीय चळवळीचे स्वरूप देण्यासाठी "राष्ट्रीय नैसर्गिक शेती अभियान" (NMNF) सुरु केले आहे. या मोहिमेद्वारे आगामी काळात १ कोटी शेतकऱ्यांना नैसर्गिक शेतीकडे वळवण्याचे आणि १५,००० समूहांच्या माध्यमातून ही चळवळ गावपातळीपर्यंत पोहोचवण्याचे उद्दिष्ट आहे.. केंद्र शासनानाच्या उद्दिष्टापूर्तीच्या अनुषंगाने राज्य शासनाने नैसर्गिक शेती आधारित शेतीशाळा घेण्यासाठी लक्षांक निश्चित केलेला आहे. कृषी आयुक्तालयाने सन २०२६-२७ मध्ये राज्यात ३६०० नैसर्गिक शेती-शेतीशाळा घेण्याचे निर्धारित केले असून त्यापैकी १००० शेतीशाळा नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प गावांमध्ये घ्यावयाच्या आहेत. सदर लक्षांक साध्य करण्यासाठी नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पांतर्गत दुसऱ्या टप्प्यामध्ये निवडलेल्या गावातील शेतकऱ्यांच्या शेतीमध्ये "नैसर्गिक शेती आधारित शेतीशाळा" राबविण्यात येत आहे.

सन २०२६-२७ मध्ये खालील प्रकारच्या शेतीशाळा राबवायच्या असून मार्गदर्शक सूचनेमध्ये लक्षांक देण्यात आलेला आहे.

1. पिकनिहाय सर्वसाधारण शेतीशाळा
2. नैसर्गिक शेती शेतीशाळा

3. अन्नद्रव्य वापर कार्यक्षमता शेतीशाळा

4. महिला शेतीशाळा

खरीप हंगामातील नियोजित शेतीशाळांचे होस्ट फार्मर आणि गेस्ट फार्मरची निवड २५ मे २०२६ पर्यंत अंतिम करावी. तसेच रब्बी हंगामातील नियोजित शेतीशाळांचे होस्ट फार्मर आणि गेस्ट फार्मरची निवड १५ ऑक्टोबर २०२६ पर्यंत अंतिम करावी. शेतीशाळेची नोंद ही महाकृषी शेतीशाळा अॅपमध्ये (FFS APP) करणे बंधनकारक आहे. शेतीशाळेसाठी निवड केलेले होस्ट फार्मर यांना द्यावयाच्या निविडांचा (वियाणे, महाजैविक व ट्रायकोडर्मा) पुरवठा आदेश उपविभागीय कृषि अधिकारी यांचेमार्फत संबंधित महाबीज कार्यालयास तात्काळ देण्यात यावा.

Digitally signed by

Minal Karanwal

Date: 19-05-2026

15:26:28.

प्रकल्प संचालक

नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प

प्रत, माहितीस्तव सादर

1. मा. सचिव (कृषी)
2. मा. आयुक्त (कृषी), कृषी आयुक्तालय
3. मा. व्यवस्थाकीय संचालक, महाबीज

२/- सामंजस्य करारनुसार जिल्ह्याच्या मागणीनुसार निविडाची पूर्तता तालुकास्तरावर करण्यात यावी, ही विनंती.

प्रत, पुढील कार्यवाहीस्तव

4. संचालक (विस्तार), कृषी आयुक्तालय, पुणे
5. संचालक (आत्मा), कृषी आयुक्तालय, पुणे
6. जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी (प्रकल्पातील सर्व २१ जिल्हे)
7. प्रकल्प संचालक (आत्मा) (प्रकल्पातील सर्व २१ जिल्हे)
8. उपविभागीय कृषि अधिकारी (प्रकल्पातील सर्व)
9. तालुका कृषि अधिकारी (प्रकल्पातील सर्व)

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प २.०

हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान शेतीशाळा मार्गदर्शक सूचना

बदलत्या हवामानास तोंड देण्यास शेतकऱ्यांना सक्षम करण्याचा उद्देश सफल करण्यासाठी नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाच्या दुसऱ्या टप्प्यामध्ये निवडलेल्या गावातील शेतकऱ्यांच्या शेतीमध्ये हवामान अनुकूल कृषि तंत्रज्ञानाचा प्रभावीपणे प्रसार करणे अभिप्रेत असून त्यासाठी “शेतीशाळा” ही कृषि विस्तार पद्धती अवलंबण्यात येत आहे.

शेतीशाळा: संकल्पना, व्याप्ती आणि कार्यपद्धती

शेतीशाळा म्हणजे शेतकऱ्यांना त्यांच्याच शेतात पिकांचा आणि शेतीपद्धतीचा अभ्यास करण्यास शिकविणे. प्रस्तुत प्रकल्पांतर्गत शेतीमध्ये हवामान बदलांमुळे उद्भवलेल्या व भविष्यात उद्भवणाऱ्या समस्या जाणून घेऊन त्यावरील उपाय स्थानिक पातळीवरच शोधण्याचा प्रयत्न करणे, सदर उपायांचा अवलंब करण्यासाठी आवश्यक ज्ञान व कौशल्य शेतकऱ्यांना प्रदान करणे, आणि हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान (CLIMATE RESILIENT TECHNOLOGIES-CRT) समजावून घेऊन त्यांचा अवलंब करण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या क्षमतेमध्ये वृद्धी करणे या उद्देशाने शेतीशाळांचे आयोजन करावयाचे आहे. सुविधाकार शेतकरी (होस्ट फार्मर), प्रयोगशील शेतकऱ्यांचे प्रक्षेत्र, शेतकऱ्यांचा गट (गेस्ट फार्मर), प्रशिक्षक, तंत्रज्ञान/अभ्यासक्रम, परिसंस्था व प्रशिक्षण साहित्य हे शेतीशाळेचे प्रमुख घटक आहेत.

शेतीशाळा या घटकाची जबाबदारी **प्रकल्प संचालक (आत्मा)** यांचेवर राहिल. सदर घटकासाठी जिल्हास्तरावर प्रकल्प संचालक, आत्मा हे नियंत्रक व समन्वयक म्हणून काम पाहतील. शेतीशाळेतील तांत्रिक बाबींची प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आणि प्रकल्प गावामध्ये हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा प्रभावी प्रसार करण्यासाठी शेतीशाळा प्रशिक्षक म्हणून **समूह सहाय्यक** काम पाहतील. समूह सहाय्यक यांच्या शेतीशाळा विषयक कामाचे प्रभावी सनियंत्रण व त्यांना तांत्रिक मार्गदर्शन करणे ही जबाबदारी **तालुका कृषी अधिकारी** यांचेवर राहिल. तसेच जिल्हातील समूह सहायकांना शेतीशाळा कार्यपद्धतीबाबत सखोल प्रशिक्षण देणे ही जबाबदारी प्रकल्प संचालक (आत्मा) यांची राहिल. प्रकल्प संचालक (आत्मा) यांनी शेतीशाळांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आराखडा तयार करावा.

१. शेतीशाळांची लक्षांक, वर्ग संख्या आणि विषय

- १.१. प्रत्येक समूह सहाय्यकास प्रत्येक हंगामात (खरीप व रबी) त्यांचे कार्यक्षेत्रातील सहा गावांमध्ये शेतीशाळा आयोजित करणे बंधकारक राहिल. अशा रीतीने प्रत्येक समूह सहाय्यकास वर्षामध्ये १२ शेतीशाळा घेणे बंधनकारक राहिल.
- १.२. ज्या समूह सहाय्यकाकडे सहापेक्षा कमी गावे आहेत त्यांना समूहातील संपूर्ण गावांत शेतीशाळा आयोजित करणे बंधनकारक राहिल तसेच काही गावांत एकापेक्षा अधिक पिकांच्या शेतीशाळा आयोजित करव्यात, जेणेकरून वर्षामध्ये १२ शेतीशाळा घेण्याचा लक्षांक पूर्ण होईल.
- १.३. जी गावे बेचिराख/ उजाड/ रीठ असून जेथील शेतकऱ्यांचे वास्तव्य इतरत्र आहे त्या गावांमध्ये, ज्या गावांचे पिकाखालील क्षेत्र ५० हे पेक्षा कमी (२०११ च्या जनगणनेनुसार) आहे अशा गावांमध्ये, तसेच ज्या गावांमध्ये इतर काही कारणास्तव (नगरपालिकेमध्ये वर्ग, बुडीत क्षेत्र इ.) प्रकल्पातील घटक राबविण्यात येणार नाहीत तेथे शेतीशाळा आयोजित करू नये. ज्या समूह सहाय्यकाकडे या परिस्थितीमुळे शेतीशाळा आयोजित करण्यासाठी कमी गावे उपलब्ध होतील त्यांनी मुद्दा १.२ प्रमाणे कार्यवाही करून लक्षांक पूर्ण करावा.

- १.४. प्रत्येक समूह सहाय्यकास प्रत्येक हंगामात किमान ५०% म्हणजेच तीन “महिला शेतीशाळा” लक्षांक राहिल. मात्र प्रत्येक महिला समूह सहाय्यकांना त्यांचे समूहामध्ये महिला शेतीशाळा लक्षांक १०० % राहिल, म्हणजेच त्यांनी खरीप व रबी हंगामात मिळून १२ महिला शेतीशाळा आयोजित कराव्यात.
- १.५. सन २०२६ च्या खरीप व रबी हंगामामध्ये मध्ये आयोजित करावयाच्या जिल्हानिहाय/उपविभागनिहाय शेतीशाळांचे लक्षांक सोबत दिलेल्या प्रपत्र १ नुसार राहिल.
- १.६. कृषी विद्यापीठाने प्रकल्पातील तालुक्यातून निवडलेल्या मॉडेल व्हिलेज मध्ये शेतीशाळा घेणे अनिवार्य राहिल.
- १.७. जी गावे शेतीशाळा आयोजित करण्यासाठी निश्चित करण्यात आलेली आहेत त्यापैकी प्रत्येक गावामध्ये खरीप व रबी हंगामात प्रमुख पिकांच्या/ पिक पद्धतीच्या खालीलप्रमाणे शेतीशाळा आयोजित कराव्यात.
- १.८. पिकांवर आधारित शेतीशाळा:
  - i.हंगामी पिके: सोयाबीन, कापूस, भात/धान, नागली/ नाचणी व इतर पौष्टिक तृणधान्ये, ज्वारी, बाजरी, मका, तूर, उडीद, मुग, हळद, मोहरी, जवस, चिया, भाजीपाला पिके.
  - ii.आंतरपीक पद्धती : सोयाबीन + तूर, कापूस + मुग/उडीद, मका/ज्वारी/बाजरी + तूर इ.
  - iii.दुबार पिक पद्धती : भात आधारित पीक पद्धती (फक्त भात क्षेत्रासाठी लागू)
- १.९. शेती शाळेमध्ये अवलंब करावयाचे हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान (CRT): प्रत्येक शेतीशाळा प्लॉट मध्ये खालीलपैकी जास्तीत जास्त हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान (CRT) अवलंब करणे बंधनकारक राहिल.
  - i. रुंद वरंब्यावर टोकण पद्धतीने लागवड (भात पीक वगळून सर्व शेतीशाळा प्लॉट)
  - ii. शून्य मशागत तंत्रज्ञान (किमान २ शेतीशाळा प्लॉट/ प्रती समूह सहाय्यक)
  - iii. अन्नद्रव्यांचा कार्यक्षम वापर (सर्व शेतीशाळा प्लॉट)
  - iv. नैसर्गिक शेती पद्धती (खरीप १ प्लॉट व रबी १ प्लॉट प्रती समूह सहाय्यक)
  - v. पिकनिहाय CRT आणि (STANDARD OPERATING PROCEDURE-SOP) (सर्व शेतीशाळा प्लॉट)
- १.१०. शेतीशाळेचे वेळापत्रक प्रपत्र- २ आणि अभ्यासक्रम प्रपत्र- ३ मध्ये दिल्यानुसार अमलात आणावा.
- १.११. तंत्रज्ञान प्रात्याक्षिके व इतर माहितीसाठी कृषि विभागाचे महाविस्तार एआय (MAHAVISTAAR AI) या ॲपचा वापर करावा.
- १.१२. पानी फाउंडेशन मार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या फार्मर कप स्पर्धेमध्ये भाग घेण्यासाठी प्रकल्पाच्या शेतीशाळेमध्ये नोंदणी झालेल्या शेतकरी गटास प्रवृत्त करण्यात यावे.

२. शेतीशाळेसाठी प्रक्षेत्राची आणि प्रयोगशील शेतकऱ्याची (होस्ट फार्मर) आणि गेस्ट फार्मरची निवड

- २.१. शेतीशाळा घेण्याचे प्रयोजन लक्षात घेता ज्या शेतावर शेतीशाळा घ्यावयाची आहे ते शेत म्हणजे हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान प्रसाराचा केंद्रबिंदू असतो पर्यायाने संबधित शेती कसणारा शेतकरी हा शेतीशाळेचा प्रमुख घटक ठरतो. शेतीशाळा घेण्यासाठी प्रयोगशील शेतकऱ्याची (Host Farmer) निवड ही अत्यंत महत्वाची कार्यवाही असून शेतीशाळा या उपक्रमाची यशस्विता प्रामुख्याने योग्य शेतकऱ्याच्या निवडीवर अवलंबून आहे.
- २.२. होस्ट फार्मरने स्वतः हून शेतीशाळेमध्ये सहभाग घेणे आवश्यक आहे तसेच हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा अवलंब नियमितपणे केला पाहिजे
- २.३. होस्ट फार्मरने तंत्रज्ञान प्रात्यक्षिकाची अंमलबजावणी स्वतःच्या शेतात करणे, पिकाच्या जमा-खर्चाच्या नोंदी ठेवणे आणि तंत्रज्ञानाबद्दल इतर शेतकऱ्यांना माहिती देणे अभिप्रेत आहे.
- २.४. पानी फाउंडेशन मार्फत आयोजित फार्मर कपसाठी निवडलेल्या निमंत्रक शेतकऱ्यांची होस्ट फार्मर म्हणून प्राधान्याने निवड करावी.

- २.५. प्रकल्पांतर्गत निवडलेल्या कृषीतार्ई यांची महिला शेतीशाळेसाठी होस्ट फार्मर म्हणून प्राधान्याने निवड करावी.
- २.६. ज्या गावांमध्ये वनपट्टेधारक बहुसंख्येने आहेत तेथे होस्ट आणि गेस्ट फार्मर म्हणून वनपट्टेधारक शेतकऱ्यांचा समावेश करावा.
- २.७. शेतीशाळेसाठी ०.४० हे क्षेत्रावर हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा अवलंब करावयाचा असून सदर तंत्रज्ञान गावातील इतर शेतकऱ्यांना प्रत्येक शेतीशाळा वर्गामध्ये दाखवावयाचे असल्याने प्रयोगशील शेतकऱ्याचे प्रक्षेत्र गावापासून जवळ आणि शेतकऱ्यांना जाणे येणे सोयीचे व्हावे अशा ठिकाणी निवडावे. केवळ जाणे येणे सोयीचे नसल्याने शेतीशाळा वर्गामध्ये शेतकऱ्यांची उपस्थिती अपेक्षेप्रमाणे राहत नाही याची जाणीव ठेवून प्रक्षेत्राची निवड करावी.
- २.८. शेतीशाळा प्लॉटवरील तंत्रज्ञानाचा तौलनिक अभ्यास करता यावा आणि शेतीशाळेतील शेतकऱ्यांना सदर तंत्रज्ञान अवलंब करण्याबाबत निर्णय घेता यावा यासाठी शेतीशाळा प्लॉट शेजारीच नियंत्रित प्लॉट असणे आवश्यक आहे. नियंत्रित प्लॉट देखील शक्यतो ०.४० हे क्षेत्राचा असावा. दोन्ही प्लॉटमधील जमिनीचा प्रकार सारखाच असावा. मात्र नियंत्रित प्लॉटमध्ये शेतकऱ्याने नेहमीच्या पद्धतीचा/ तंत्रज्ञानाचा अवलंब चालू ठेवणे अभिप्रेत आहे.
- २.९. शेतीशाळा प्लॉट धारकाकडे शेतीशाळा प्लॉटसाठी संरक्षित सिंचनाची सुविधा असावी.
- २.१०. हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा उत्पादकतेवर होणारा दृश्य परिणाम आजमावण्यासाठी सलग तीन वर्षातील हवामान परिस्थितीमध्ये सदर तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे आवश्यक असून जमिनीच्या सुपिकतेमधील बदल व विशेषतः सेंद्रिय कर्बाचे प्रमाण (Soil Organic Carbon) आजमावण्यासाठी देखील किमान तीन वर्षांचा कालावधी आवश्यक आहे. त्याचबरोबर प्रथम वर्षी अवलंब केलेले तंत्रज्ञान शेतीशाळेत सहभागी इतर शेतकऱ्यांनी त्याच किंवा पुढील हंगामात स्वीकारणे अभिप्रेत आहे म्हणून **सदर प्रक्षेत्रावर सलग तीन वर्षे शेतीशाळा आयोजित करावयाची आहे.** त्याचबरोबर शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या प्रक्षेत्रावर तीन वर्षे खरीप हंगामात एकाच पिकपद्धतीचा आणि निर्धारित केलेल्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे अभिप्रेत आहे. पिकाचा फेरपालट आणि कडधान्य पिकांचा समावेश ह्या बाबींचा देखील अवलंब करण्यास प्रवृत्त करावे.
- २.११. सन २०२५-२६ या वर्षात सहाय्यक कृषी अधिकारी यांनी खरीप व रब्बी हंगामामध्ये ज्या गावांमध्ये शेतीशाळा घेतली त्या शेतीशाळांचे सन २०२६-२७ हे दुसरे वर्ष आहे. त्यामुळे या शेतीशाळेसाठी निविष्ठावर खर्च करण्यात येऊ नये.
- २.१२. सर्वसाधारण शेतीशाळेमध्ये किमान ३० % महिला गेस्ट फार्मर असणे अनिवार्य आहे.
- २.१३. शेतीमधील महिलांचा सहभाग आणि योगदान लक्षात घेऊन ज्या महिला स्वतः शेती कसून इतरांना देखील मार्गदर्शन करित आहेत अशा महिला शेतकऱ्यांच्या शेतावर शेतीशाळा आयोजित केल्यास गावातील आणि परिसरातील इतर महिलांनादेखील नवीन तंत्रज्ञान अवलंब करण्यास प्रोत्साहन मिळेल. कृषितार्ई तसेच इतर प्रयोगशील किंवा प्रगत महिला शेतकऱ्यांच्या प्रक्षेत्र निवडीस प्राधान्य द्यावे. प्रगत किंवा प्रयोगशील महिला शेतकऱ्याची होस्ट फार्मर म्हणून निवड होण्यासाठी त्यांचे स्वतःच्या नावावर जमीन असण्याची आवश्यकता नाही.
- २.१४. सर्व गावांमध्ये खातेदार महिलांबरोबरच ज्यांचे नावे जमीन नाही अशा काही महिला उत्तम शेती करतात आणि इतरांना देखील शेतीविषयक मार्गदर्शन करतात. अशा प्रगत आणि प्रयोगशील महिलांना प्रोत्साहन देऊन त्यांचा सहभाग शेतीशाळेमध्ये वाढविणे आवश्यक आहे.
- २.१५. होस्ट फार्मर व गेस्ट फार्मर ची निवड करताना अनु. जाती, अनु. जमाती मधील प्रयोगशील शेतकरी देखील निवडावेत. उपविभाग स्तरावर अनु जाती आणि अनु जमाती प्रवर्गातील होस्ट फार्मर यांचे प्रमाण किमान १०% राखण्यात यावे. तसेच प्रकल्पाच्या आदिवासी बहुल तालुक्यांमध्ये सर्वच होस्ट फार्मर हे अनु. जमातीमधील निवडावेत तर गेस्ट फार्मरमध्ये हे प्रमाण किमान ५०% असावे.

- २.१६. गेस्ट फार्मरच्या कमी उपस्थितीमुळे काही वर्गांची उपयुक्तता कमी होण्याची शक्यता असल्याने कोणत्याही परिस्थितीत विस्तार कौशल्याचा वापर करून शेतकऱ्यांची उपस्थिती अपेक्षित केल्यानुसार ठेवण्यात यावी. यासाठी सहाय्यक कृषी अधिकारी , उपकृषी अधिकारी आणि मंडळ कृषी अधिकारी यांनी स्थानिक परिस्थितीशी अनुसरून विशेष प्रयत्न करावेत.
- २.१७. खरीप हंगामातील नियोजित शेतीशाळांचे होस्ट फार्मर आणि गेस्ट फार्मरची निवड २५ मे २०२६ पर्यंत अंतिम करावी. तसेच रब्बी हंगामातील नियोजित शेतीशाळांचे होस्ट फार्मर आणि गेस्ट फार्मरची निवड १५ ऑक्टोबर २०२६ पर्यंत अंतिम करावी.
- २.१८. निवड केलेल्या होस्ट फार्मर आणि गेस्ट फार्मरची नोंदणी कृषी विभागाच्या महाकृषी FFS APP मध्ये करण्यात यावी आणि त्यासाठी AGRISTACK द्वारे तयार झालेला शेतकरी क्रमांक (FARMER ID) वापरणे बंधनकारक राहिल.
- २.१९. शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या प्रक्षेत्राची मृद चाचणी करून घ्यावी. त्यामध्ये सेंद्रिय कर्ब, सामू, विद्युत वाहकता, नत्र, स्फुरद, पालाश व सूक्ष्म अन्नद्रव्ये या घटकांची तपासणी करून घ्यावी. सदर माती चाचणी ही संबधित जिल्ह्याच्या कृषी विभागाच्या मृद चाचणी प्रयोगशाळेतून करून घेण्यात यावी. SHC या पोर्टलवर विश्लेषण DATA उपलब्ध होईल याची दक्षता घ्यावी. माती परीक्षण हंगामपूर्व व हंगामानंतर असे २ वेळा करून घ्यावे. उपविभागीय कृषी अधिकारी यांनी मृद चाचणी बाबीचा खर्च शेतीशाळा घटकातून भागवावा.
- २.२०. होस्ट फार्मर यांचे शेतीशाळा मानधनाबाबतची कार्यवाही विभागाचे महाकृषी पोर्टल आणि प्रकल्पाचे DBT पोर्टलद्वारे करण्यात येणार आहे. त्याबाबत स्वतंत्र सूचना निर्गमित करण्यात येतील.
- २.२१. शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या आणि नियंत्रित प्लॉट मधील उत्पादनाच्या नोंदी तसेच सदर उत्पादन प्राप्तीसाठी आलेला खर्च आणि मिळालेले उत्पन्न मूल्यमापनासाठी आवश्यक असल्याबाबत शेतकऱ्यास जाणीव करून द्यावी आणि तशा नोंदी ठेवण्याबाबत सदर शेतकऱ्यास मार्गदर्शन करावे. अंतिम नोंदी महाकृषी वरील FFS APP करणे बंधनकारक राहिल.

३. शेतीशाळेसाठी प्रयोगशील शेतकऱ्यांच्या जबाबदाऱ्या (होस्ट फार्मर) :

- ३.१ शेतीशाळा आयोजित कारण्यासाठी सहमती दर्शविणे.
- ३.२ वेळापत्रकानुसार प्रत्येक भेटी दिवशी शेतीशाळा वर्गास उपस्थित राहणे.
- ३.३ हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा अवलंब सलग ३ वर्षासाठी आपल्या शेतामध्ये करणे.
- ३.४ समूह सहायकाच्या सल्ल्याने पिकपद्धतीचा आणि CRT चा अवलंब करणे .
- ३.५ अन्नद्रव्य तपासणीसाठी माती नमुना काढून देणे.
- ३.६ शेतीशाळा प्रक्षेत्रावर प्रत्येक वर्गासाठी निर्धारित केलेले शेतकरी (गेस्ट फार्मर) जास्तीत जास्त संख्येने उपस्थित राहतील यासाठी प्रयत्न करणे.
- ३.७ इतर शेतकऱ्यांना हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यास प्रवृत्त करणे.
- ३.८ पिकाची विविध अवस्थेमध्ये निरीक्षण घेणे, तंत्रज्ञानाच्या उपयोगीतेबाबत निष्कर्ष काढणे, प्रत्याभरण करणे.
- ३.९ शेतीशाळा प्रक्षेत्रावर गरजेनुसार व सल्ल्यानुसार संरक्षित सिंचन देणे.
- ३.१० कृषि हवामान सल्ल्यानुसार शेतीची कामे करणे.
- ३.११ नियंत्रित प्लॉटमध्ये शेतकऱ्याने नेहमीच्या पद्धतीचा/ तंत्रज्ञानाचा अवलंब चालू ठेवणे.
- ३.१२ शेतीशाळा प्रक्षेत्रावर व नियंत्रित प्रक्षेत्रावर वापरलेल्या निविष्टांच्या नोंदी विहित प्रपत्रामध्ये ठेवणे.
- ३.१३ शेतीशाळा प्रक्षेत्रावरील व नियंत्रित प्रक्षेत्रावरील पिकाचे पूर्ण कालावधीमध्ये केलेल्या खर्चाच्या नोंदी ठेवणे.
- ३.१४ समूह सहायक यांच्या पर्यवेक्षणाखाली पीक कापणी करणे व उत्पादनाच्या नोंदी ठेवणे.
- ३.१५ शेतीशाळेस भेट देणाऱ्या अधिकारी/शेतकरी यांना माहिती देऊन सहकार्य करणे.

४. शेतीशाळांच्या अंमलबजावणीमध्ये अधिकाऱ्यांच्या जबाबदाऱ्या

४.१ प्रकल्प संचालक, आत्मा

- ४.१.१. सदर घटकाच्या समन्वयनाची जबाबदारी उपसंचालक (आत्मा) यांचेवर राहिल.
- ४.१.२. प्रकल्पांतर्गत निवडलेल्या गावांमध्ये शेतीशाळांचे नियोजन उपविभागीय कृषि अधिकारी आणि वरिष्ठ शास्त्रज्ञ, कृषि विज्ञान केंद्र यांचे सहकार्याने करणे.
- ४.१.३. पिकनिहाय शेतीशाळांच्या वर्गामध्ये घ्यावयाचा अभ्यासक्रम कृषि विज्ञान केंद्राच्या सहाय्याने तयार करणे.
- ४.१.४. समूह सहाय्यकांचे शेतीशाळा प्रशिक्षक म्हणून प्रशिक्षण आयोजित करणे, त्यानंतर उजळणी प्रशिक्षण घेणे.
- ४.१.५. शेतीशाळेतील शेतकऱ्यांसाठी पिकनिहाय आणि कृषि पद्धतीनिहाय हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाबाबत माहिती पुस्तिका/घडीपत्रिका आणि इतर प्रकारचे प्रसिद्धी साहित्यासाठी तांत्रिक मसुदा कृषि विद्यापीठ, कृषि विज्ञान केंद्र आणि तंत्रज्ञान समन्वयक यांच्या सहाय्याने तयार करणे आणि सदर साहित्याच्या आवश्यक प्रती तयार करून घेणे.
- ४.१.६. कृषि विद्यापीठाचे संशोधन व विस्तारविषयक बैठकांमध्ये शेतीशाळांबाबत सादरीकरण करणे.
- ४.१.७. जागतिक बँकेच्या तसेच केंद्र व राज्य शासनाच्या अधिकाऱ्यांच्या दौऱ्यामध्ये शेती शाळांना प्रक्षेत्र भेटीचे आयोजन करणे आणि उत्पादनाच्या निष्कर्षाबद्दल सादरीकरण करणे.
- ४.१.८. प्रत्येक हंगामानंतर जिल्हामध्ये राबविलेल्या शेतीशाळा बदल कार्यपद्धती, तंत्रज्ञानाचा प्रसार आणि फलनिष्पत्ती याबाबत समग्र अहवाल तयार करावा.
- ४.१.९. सदर घटकाचे मूल्यमापन त्रयस्थ यंत्रणेमार्फत करण्यात येणार असल्याने याबाबत संबंधित यंत्रणेस आवश्यक माहिती वेळोवेळी अचूकरीत्या सादर करणे.

४.२ उपविभागीय कृषि अधिकारी

- ४.२.१. शेतीशाळा आराखड्यानुसार गावनिहाय व पिकनिहाय शेती शाळांचे नियोजन व अंमलबजावणी करणे.
- ४.२.२. शेतीशाळेसाठी प्रयोगशील शेतकऱ्याची (Host Farmer) निवड हा अत्यंत महत्वाचा टप्पा असल्याने **स्वतः लक्ष घालून** सदर निवड प्रक्रिया सहाय्यक कृषि अधिकारी व ग्राम कृषि विकास समितीमार्फत करून घेणे.
- ४.२.३. शेतीशाळेमध्ये सहभागी होणेसाठी निर्धारित केलेल्या पिक पद्धतीचा अवलंब करणारे आणि हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यास इच्छुक असलेले इतर साधारण २५ ते ३० गेस्ट फार्मरची (शेतकऱ्यांची) निवड करण्यासाठी संबंधित गावातील सहाय्यक कृषि अधिकारी यांना मार्गदर्शन करणे आणि निवड प्रक्रिया पूर्ण करून घेणे. मुद्दा क्र. २ नुसार शेतकऱ्यांची (Host Farmer) व इतर शेतकरी (Guest Farmer) यांची निवड करावी.
- ४.२.४. निर्धारित वेळापत्रकानुसार शेतीशाळांचे आयोजन करण्यासाठी संबंधित **समूह सहाय्यक** यांना आदेशित करणे आणि त्यांचेकडून शेतीशाळांची अंमलबजावणी करून घेणे.
- ४.२.५. शेतीशाळेमध्ये आवश्यक शेतीशाळा संच व इतर साहित्याची प्रापण मार्गदर्शिकेनुसार खरेदी करून नियोजित वेळेमध्ये उपलब्धता करून देणे.
- ४.२.६. शेतीशाळा आयोजनासाठी आवश्यक सुविधा, स्टेशनरी, अल्पोपहार व्यवस्था इ. बाबींची व्यवस्था करून देणे
- ४.२.७. शेतीशाळा होस्ट फार्मरना महाबीज मार्फत द्यावयाच्या निविष्ठांचा (बियाणे, महाजैविक व ट्रायकोडर्मा) पुरवठा आदेश संबंधित महाबीज कार्यालयास देणे आणि वेळेत पुरवठा करून घेणे.

- ४.२.८. प्रत्येक शेतीशाळा वर्गास वेळापत्रकानुसार समूह सहायक यांच्या कामाचे FFS APP द्वारे काटेकोर सनियंत्रण करणे. शेतीशाळा सनियंत्रणासाठी महा कृषी FFS APP मध्ये प्रत्येक समूह सहाय्यकाच्या शेतीशाळा वर्गाचे दैनंदिन तत्वावर पडताळणी करणे आणि समन्वयकांनी गुणवत्तेबाबत नमूद केलेल्या अभिप्रायावर निर्णय घेणे. निकषानुसार गुणवत्ता राखली नसल्यास समूह सहायकास गुणवत्ता सुधारण्यास सूचना देणे.
- ४.२.९. शेतीशाळेमध्ये अवलंब करण्यात येणाऱ्या तंत्रज्ञानास व्यापक प्रसिद्धी देणे.
- ४.२.१०. हंगामाच्या अखेरीस शेतीदिनाचे आयोजन कृषि विद्यापीठ/ कृषि विज्ञान केंद्र/ कृषि संशोधन केंद्र येथील तज्ञांच्या सहायाने करावे.
- ४.२.११. पीक कापणी प्रयोगांचे आयोजन करणे आणि प्रत्येक शेतीशाळा प्लॉटचे व नियंत्रित प्लॉटचे उत्पादनाबाबतच्या नोंदी महाकृषी FFS APP मध्ये समूह सहाय्यकांचे मार्फत करणे.
- ४.२.१२. पीक कापणी प्रयोगांमध्ये आलेल्या उत्पादनाबाबत तसेच हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाबाबत शेतकऱ्यांशी संवाद घडवून आणणे.
- ४.२.१३. शेतीशाळांच्या माध्यमातून होणाऱ्या तंत्रज्ञान प्रसाराशी प्रकल्पाचे निर्देशांक निगडीत असल्याने सदर घटकाची प्रभावी अंमलबजावणी करणे.
- ४.२.१४. पिकनिहाय हंगामनिहाय शेतीशाळेचा समग्र अहवाल तयार करणे.
- ४.२.१५. शेतीशाळेच्या खर्चाचे लेखे स्वतंत्ररीत्या जतन करणे आणि लेखापरीक्षणाचे वेळी उपलब्ध करणे.
- ४.२.१६. प्रयोगशील शेतकऱ्यास अनुज्ञेय मानधनाची अदायगी करणेसाठी आवश्यक जबाबदाऱ्या पार पाडणे.
- ४.२.१७. शेतीशाळा घटकातील सर्व बाबींचा खर्च वेळेत पूर्ण करणे. **क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांनी अल्पोपहार व इतर अनुषंगिक खर्च स्वतःहून केला असल्यास सदर खर्चाची प्राधान्याने प्रतिपूर्ती करणे.**
- ४.२.१८. मंडळ कृषी अधिकाऱ्यांच्या मार्फत शेतीशाळा घटकाचे चोख सनियंत्रण करणे. शेतीशाळांना वरचेवर भेटी देऊन कामाचा दर्जा उंचावण्यास प्राधान्य देणे.
- ४.२.१९. आदर्श शेतीशाळा प्लॉटवर जवळच्या शेतकऱ्यांचे अभ्यास दौरे नियोजित करणे.
- ४.२.२०. शेतीशाळा आयोजनाबाबत गेस्ट फार्मर कडून प्राप्त सूचनांवर आवश्यक ती कार्यवाही करणे.
- ४.२.२१. पानी फाउंडेशन मार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या फार्मर कप स्पर्धेमध्ये भाग घेण्यासाठी प्रकल्पाच्या शेतीशाळेमध्ये नोंदणी झालेल्या शेतकरी गटास प्रवृत्त करणे.

४.३ तालुका कृषी अधिकारी

- ४.३.१. होस्ट फार्मरची निवड करणे
- ४.३.२. निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण घेणे.
- ४.३.३. शेतीशाळा करिता निवडलेले सर्व होस्ट व गेस्ट फार्मर यांना महाबीज मार्फत द्यावयाच्या निविष्ठा पुरवठ्याचे (बियाणे, महाजैविक व ट्रायकोडर्मा) सनियंत्रण करणे.
- ४.३.४. आपले अधिनस्त समूह सहाय्यक यांना शेतीशाळेचे शेड्यूल देणे.
- ४.३.५. प्रयोगशील शेतकऱ्यास अनुज्ञेय मानधनाची अदायगी करणेसाठी आवश्यक त्या जबाबदाऱ्या पार पाडणे.
- ४.३.६. प्रत्येक महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात तालुका स्तरावर आढावा घेणे.
- ४.३.७. महाकृषी शेतीशाळा ॲपद्वारे समूह सहाय्यक यांनी घेतलेल्या शेतीशाळेची तपासणी करणे.
- ४.३.८. पानी फाउंडेशन मार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या फार्मर कप स्पर्धेमध्ये भाग घेण्यासाठी प्रकल्पाच्या शेतीशाळेमध्ये नोंदणी झालेल्या शेतकरी गटास प्रवृत्त करणे.

४.४ मंडळ कृषि अधिकारी व उपकृषि अधिकारी

- ४.४.१. शेतीशाळा होस्ट फार्मरची निवड व त्यांचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी तालुका कृषि अधिकारी यांना सहकार्य करणे.
- ४.४.२. हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा अवलंब वाढविण्यासाठी प्रचार व प्रसिद्धी करणे.
- ४.४.३. शेतीशाळा करिता निवडलेले सर्व होस्ट व गेस्ट फार्मर यांना महाबीज मार्फत द्यावयाच्या निविष्ठा (बियाणे, महाजैविक व ट्रायकोडर्मा) पुरवठ्याचे सनियंत्रण करणे.
- ४.४.४. प्रत्येक आठवड्यात किमान एका शेतीशाळा वर्गास भेटी देवून शेतीशाळेची पाहणी करणे आणि मार्गदर्शन करणे.
- ४.४.५. शेतीशाळेमध्ये शेतकऱ्यांना आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये-किड/रोगांचा प्रादुर्भाव, पावसातील खंड, दुष्काळ सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाल्यावर मार्गदर्शन करणे.
- ४.४.६. शेतीशाळा अॅपद्वारे समूह सहाय्यक यांनी घेतलेल्या शेतीशाळेची तपासणी करणे.
- ४.४.७. पानी फाउंडेशन मार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या फार्मर कप स्पर्धेमध्ये भाग घेण्यासाठी प्रकल्पाच्या शेतीशाळेमध्ये नोंदणी झालेल्या शेतकरी गटास प्रवृत्त करणे.

४.५ तंत्रज्ञान समन्वयक

- ४.५.१. पिकनिहाय एसओपी (SOP) चा अवलंब शेती शाळेमध्ये केला जात असल्याबाबत दक्ष राहणे.
- ४.५.२. शेतीशाळा होस्ट फार्मरची निवड व त्यांचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी तालुका कृषि अधिकारी यांना सहकार्य करणे.
- ४.५.३. हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा अवलंब वाढविण्यासाठी प्रचार व प्रसिद्धी करणे.
- ४.५.४. शेतीशाळा करिता निवडलेले सर्व होस्ट व गेस्ट फार्मर यांना महाबीज मार्फत द्यावयाच्या निविष्ठा (बियाणे, महाजैविक व ट्रायकोडर्मा) पुरवठ्याचे सनियंत्रण करणे.
- ४.५.५. प्रत्येक आठवड्यात प्रत्येक तालुक्यातील किमान एका शेतीशाळा वर्गास भेटी देवून पाहणी करणे आणि मार्गदर्शन करणे.
- ४.५.६. प्रत्येक महिन्यामध्ये **शेवटच्या शुक्रवारी** उप विभागीय कृषि अधिकारी कार्यालयामध्ये समूह सहाय्यकांचा शेतीशाळा विषयक कामकाजाचा आढावा घेणे.
- ४.५.७. शेतीशाळेमध्ये शेतकऱ्यांना आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये -किड/रोगांचा प्रादुर्भाव, पावसातील खंड, दुष्काळ सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाल्यावर मार्गदर्शन करणे.
- ४.५.८. समूह सहाय्यकांना प्रत्येक हंगामामध्ये पिकनिहाय हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाबाबत (CRT) उजळणी प्रशिक्षण देणे.
- ४.५.९. हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांकडून अवलंब व्हावा यासाठी प्रयत्नशील राहणे.
- ४.५.१०. शेतीशाळा प्लॉट आणि नियंत्रित प्लॉट मधील उत्पादनाचे नोंदीसाठी पीक कापणी प्रयोगांचे संपूर्ण सनियंत्रण करणे.
- ४.५.११. शेतीशाळेच्या अंमलबजावणी नंतर प्रभावी ठरलेल्या तंत्रज्ञानाचा अहवाल तयार करणे.
- ४.५.१२. समूह सहाय्यक यांचेकडून प्रत्येक प्लॉटचे वास्तविक मिळालेले उत्पादन अॅपमध्ये भरून घेणे.
- ४.५.१३. पानी फाउंडेशन मार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या फार्मर कप स्पर्धेमध्ये भाग घेण्यासाठी प्रकल्पाच्या शेतीशाळेमध्ये नोंदणी झालेल्या शेतकरी गटास प्रवृत्त करणे.

४.६ समूह सहाय्यक

- ४.६.१. खरीप व रब्बी २०२६-२७ मध्ये गावसमूहातील सहा गावात एका मुख्य पिकाची शेतीशाळा घेणे.
- ४.६.२. हवामान अनुकूल कृषि तंत्रज्ञान प्रसारासाठी शेतीशाळेमध्ये प्रशिक्षक म्हणून काम पाहणे
- ४.६.३. शेतीशाळा होस्ट फार्मर व गेस्ट फार्मरची निवड करणे.
- ४.६.४. महिला शेतीशाळासाठी होस्ट फार्मर आणि गेस्ट फार्मर म्हणून महिला शेतकऱ्यांची निवड करावी. प्रगत किंवा प्रयोगशील महिला शेतकऱ्याची होस्ट फार्मर म्हणून निवड होण्यासाठी त्यांचे नावावर जमीन असण्याची आवश्यकता नाही.
- ४.६.५. निवडलेल्या शेतकऱ्याच्या प्लॉटचे मोबाइल एफएफएस ॲपद्वारे GEO-FENCING करणे. शेतीशाळा वर्ग हे GEO-FENCING केलेल्या प्लॉटवर घेणे अनिवार्य आहे.
- ४.६.६. निवडलेल्या होस्ट फार्मर यांच्या प्लॉटमधील मातीचे नमुने गोळा करून जिल्हा मृदा चाचणी प्रयोगशाळेमध्ये नमुने पाठविणे.
- ४.६.७. निवडलेल्या होस्ट व गेस्ट फार्मर यांना महाबीज मार्फत द्यावयाच्या निविष्ठा (बियाणे, महाजैविक व ट्रायकोडर्मा) वेळेत त्यांच्या ताब्यात देणे व त्याची पोहोच घेणे.
- ४.६.८. प्रकल्पांतर्गत विविध पिकांसाठी शिफारस केलेल्या हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा प्रभावी प्रसार करणे.
- ४.६.९. पिकनिहाय निर्धारित केलेल्या CRT ची प्रात्यक्षिके करून दाखविणे आणि गेस्ट फार्मर कडून त्याचा अवलंब वाढविण्यासाठी पाठपुरावा करणे.
- ४.६.१०. शेतीशाळेमध्ये शेतकऱ्यांना आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये किड/रोगांचा प्रादुर्भाव, पावसातील खंड, दुष्काळ सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाल्यावर मार्गदर्शन करणे.
- ४.६.११. हवामान अंदाज, अद्ययावत पीक सल्ला देण्यासाठी महाविस्तार एआय (Mahavistaar AI) या ॲपचा वापर करावा.
- ४.६.१२. शेतीशाळेतील पिक कापणीच्या वेळी उपस्थित राहून उत्पादनाच्या नोंदी घेणे.
- ४.६.१३. प्रात्यक्षिक प्लॉट आणि नियंत्रित प्लॉट मधील निरीक्षणे आणि उत्पादनाच्या नोंदी वेगवेगळ्या ठेवणे.
- ४.६.१४. शेतीशाळा वर्गाचे संपूर्ण डॉक्युमेंटेशन हे मोबाईल वरून FFS ॲप्लिकेशन वापरून पूर्ण करणे.
- ४.६.१५. शेतीशाळा आयोजनासाठी मुलभूत प्रशिक्षण पूर्ण करणे.
- ४.६.१६. शेतीशाळा वर्गामध्ये प्रात्यक्षिक दाखविण्यात येणाऱ्या तंत्रज्ञानाचे शेतीशाळा वर्गामध्ये उपस्थित राहणाऱ्या शेतकऱ्यांनी सदर तंत्रज्ञानाचा स्वतःच्या शेतामध्ये अवलंब केला आहे का याबाबतची माहिती एसएमए (SMA) ॲपमध्ये भरणे. तसेच गावातील इतर शेतकऱ्यांनी अवलंब केलेल्या तंत्रज्ञानाची नोंद एसएमए (SMA) ॲपमध्ये घेणे.
- ४.६.१७. शेतीशाळा प्लॉट व नियंत्रित प्लॉटचे तुलनात्मक उत्पादन खर्च (COST OF CULTIVATION) तयार करणे.
- ४.६.१८. प्रकल्पांतर्गत विविध पिकांसाठी शिफारस केलेल्या हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा प्रभावी प्रसार करणे.
- ४.६.१९. पानी फाउंडेशन मार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या फार्मर कप स्पर्धेमध्ये भाग घेण्यासाठी प्रकल्पाच्या शेतीशाळेमध्ये नोंदणी झालेल्या शेतकरी गटास प्रवृत्त करणे.
- ४.६.२०. शेतीशाळेसाठी होस्ट फार्मर यांचे शेतावर शेतकरी एकत्रित उपस्थित राहतील अशी व्यवस्था करणे. कृषि ताई, ग्राम कृषि विकास समिती सदस्य यांचेमार्फत जास्तीत जास्त शेतकरी उपस्थित राहतील यासाठी प्रयत्न करणे.

४.७ कृषिताईची जबाबदारी

शेतीशाळेच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी शेतकऱ्यांमध्ये जाणीव जागृती करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. याकरिता प्रत्येक गावासाठी कार्यरत असलेल्या कृषिताईंना शेतीशाळेच्या प्रत्यक्ष आयोजनामध्ये सहभागी करून घ्यावे. शेतीशाळेसाठी सुविधाकार शेतकऱ्याची व प्रक्षेत्राची निवड, इतर गेस्ट फार्मर यांची निवड, तसेच या सर्व शेतकऱ्यांची शेतीशाळा वर्गामध्ये उपस्थिती, शेतीशाळेतील निरीक्षणे व नोंदी, तातडीने द्यावयाच्या कृषिविषयक सल्ल्याचा प्रसार इ. बाबींची कार्यवाही करणे कृषिताई यांनी सक्रीय सहभाग नोंदवावा. कृषी ताई यांच्या मदतीने शेतीशाळा वर्गास महिला शेतकऱ्यांची उपस्थिती वाढविण्यावर भर देण्यात यावा.

- प्रत्येक शेतीशाळेमध्ये कृषि ताईची उपस्थिती अनिवार्य आहे.
- शेतीशाळेमध्ये जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना उपस्थित राहण्यासाठी प्रवृत्त करणे.
- सहभागी शेतकऱ्यांना हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान अवलंब करण्यासाठी सहाय्य करणे.
- तंत्रज्ञान अवलंब केलेल्या प्रक्षेत्रावर अभ्यास दौऱ्यांचे नियोजन करण्यासाठी समूह सहाय्यक यांना सहाय्य करणे.
- शेतकऱ्यांना पीक सल्ला विषयी माहिती देणे.
- पानी फाउंडेशन मार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या फार्मर कप स्पर्धेमध्ये भाग घेण्यासाठी प्रकल्पाच्या शेतीशाळेमध्ये नोंदणी झालेल्या शेतकरी गटास प्रवृत्त करणे.

५. शेतीशाळेमध्ये अवलंब करावयाचे हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान

पिकांची उत्पादकता वाढविण्यासाठी प्रकल्प क्षेत्रातील प्रमुख पिकांसाठी प्रकल्पामार्फत प्रसारित केलेले हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान (CRT) अवलंब करण्यासाठी शेतीशाळेतील सहभागी शेतकऱ्यांना प्रवृत्त करावे. खालीलप्रमाणे CRT अवलंब करण्याबाबत गाव निहाय लक्षांक संदर्भीय पत्रान्वये देण्यात आलेले आहेत. तसेच CRT अभियानामध्ये याबाबत प्रशिक्षण आणि प्रात्यक्षिके घेण्यात आलेली आहेत. तरी सदर CRT चा अवलंब होस्ट फार्मर आणि गेस्ट फार्मर यांचे शेतावर १००% होण्यासाठी शेती शाळेमध्ये वारंवार सराव, शंका समाधान, चर्चा करण्यात याव्यात. खालील तक्त्यामध्ये नमूद केलेल्या CRT चा अवलंब प्रकल्पाच्या गावांमध्ये मोठ्या प्रमाणात करण्यात यावा. त्यासाठी शेतीशाळेमध्ये उपस्थित गेस्ट फार्मर आणि कृषी ताई यांनी दिलेला लक्षांक पूर्ण करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावेत.

अ. क्र.	तंत्रज्ञान	तंत्रज्ञानाचा तपशील	अंमलबजावणी स्तर	लक्षांक
१	रुंद वरंब्यावर (बेडवर) लागवड करणे	काय करावे: प्रकल्प गावातील शेतकऱ्यांना शेतामध्ये बेड तयार करण्यास प्रवृत्त करणे. शेतकऱ्यांनी अवलंबलेल्या तंत्रज्ञानाची नोंद घेणे. सदर बेडवर बियाण्याची टोकण करणे. फायदे: बेड तंत्रज्ञानामुळे जमिनीतील ओलावा जास्त काळ टिकून राहतो, पिकांच्या मुळांच्या चांगल्या वाढीस मदत होते, शेतात पाणी साचून राहण्याचे प्रमाण कमी होते आणि तणांचा प्रादुर्भाव कमी होतो, एकूण पीक उत्पादकतेमध्ये वाढ होते.	गाव	किमान ३०% शेतकरी

२	बियाणे उगवण क्षमता चाचणी करणे	काय करावे: प्रकल्प गावातील जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना बियाणे उगवण क्षमता चाचणी करण्यास प्रवृत्त करणे. शेतकऱ्यांनी अवलंबलेल्या तंत्रज्ञानाची नोंद घेणे. बियाण्यांची किती टक्के उगवण झाली आहे याआधारे बियाण्याचे प्रमाण निश्चित करणे, योग्य बियाणे निवडणे. फायदे: बियाण्याच्या उगवण क्षमतेनुसार बियाण्याचे प्रमाण ठरवता येते, बियाण्यांवर होणारा अतिरिक्त खर्च कमी होतो आणि अपेक्षित रोपसंख्या राखता येते.	गाव	किमान ५०% शेतकरी
३	बीजप्रक्रिया करणे	काय करावे: प्रकल्प गावातील जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना बीजप्रक्रिया करण्यास प्रवृत्त करणे. जैविक खते/ Liquid consortia / ट्रायकोडर्मा/ बिजामृत/ बुरशीनाशक/कीटकनाशक यांची बीजप्रक्रिया करण्याबद्दल जागरूकता निर्माण करणे शेतकऱ्यांनी अवलंबलेल्या तंत्रज्ञानाची नोंद घेणे. फायदे: बीजप्रक्रियेमुळे पिकांचे मातीतून होणाऱ्या रोगांपासून संरक्षण होते आणि उगवण क्षमता वाढते. यामुळे रासायनिक खतांवरील खर्च कमी होऊन मुळांची वाढ जोमाने होते, परिणामी पीक सुदृढ होऊन उत्पादनात वाढ होते.	गावस्तर	किमान ३०% शेतकरी
४	आंतरपीक घेणे (भातशेती प्रमुख असणारी गावे वगळून)	काय करावे: प्रकल्प गावांतील शेतकऱ्यांना स्वतःच्या शेतामध्ये आंतरपीक पद्धतीचा अवलंब करण्यासाठी प्रवृत्त करणे. आंतरपीक पद्धतीमध्ये एकाच शेतात एकाच वेळी दोन किंवा अधिक सुसंगत पिके घेणेबाबत मार्गदर्शन करणे. फायदे: आंतरपीक लागवडीमुळे संसाधनांच्या वापराची कार्यक्षमता सुधारते, कीड आणि रोगाचा प्रादुर्भाव कमी होतो, मातीची सुपीकता वाढते आणि शेतीच्या उत्पन्नात विविधता येते.	गावस्तर	किमान ३०% शेतकरी
५	शून्य मशागत/कमीत कमी मशागत अवलंब करणे	काय करावे: प्रकल्प गावातील शेतकऱ्यांना शेतामध्ये शून्य मशागत/ कमीत कमी मशागत तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यास प्रवृत्त करणे. शेतकऱ्यांनी अवलंबलेल्या तंत्रज्ञानाची नोंद घेणे. शेतकऱ्यांना मशागत करण्यापासून परावृत्त करणे. फायदे: शून्य आणि कमीत कमी मशागत हे तंत्रज्ञान म्हणजे जमिनीची सुपीकता टिकवून शेतीचा खर्च कमी करण्याचा एक प्रभावी मार्ग आहे. यामुळे जमिनीतील सेंद्रिय कर्ब वाढतो, पावसाचे पाणी जमिनीत जास्त मुरते आणि बाष्पीभवन कमी झाल्यामुळे जमिनीतील ओलावा प्रदीर्घ काळ टिकून राहतो.	गावस्तर	किमान ३०% शेतकरी
६	ट्रायकोकाइर्सचे उत्पादन आणि वापर करणे	काय करावे: गावसमूह स्तरावर शेतकरी गटांना ट्रायकोकाइर्स उत्पादन विषयी शिकविणे तसेच त्याचा वापर वाढविण्यासाठी समूहातील गावांमध्ये प्रचार व प्रसिद्धी करणे.	समूह स्तर	गाव समूहामध्ये किमान १ उत्पादन केंद्र

		फायदे: ट्रायकोकाइर्स म्हणजे 'ट्रायकोगामा' या मित्र कीटकाच्या अंड्यांचे संच असणारे कार्ड होय. हे मित्र कीटक पिकावरील हानिकारक अळ्यांची अंडी शोधून त्यात स्वतःची अंडी घालतात, ज्यामुळे हानिकारक अळीचा जन्म होण्यापूर्वीच नायनाट होतो. या नैसर्गिक पद्धतीमुळे कपाशीवरील बोंडअळी, भातावरील खोडकिडा, उसावरील खोडकिडा आणि मक्यावरील लष्करी अळी यांसारख्या किडींचे प्रभावी नियंत्रण होते, रासायनिक फवारणीचा खर्च वाचतो आणि पर्यावरणाचे रक्षण होते.		आणि किमान ५ टक्के शेतकरी
७	जैविक निविष्ठा उत्पादन केंद्र उभारणे (बायो-इनपुट रिसोर्स सेंटर)	काय करावे: गावसमूह स्तरावर शेतकरी गटांना बायो-इनपुट रिसोर्स सेंटरची स्थापना करणेविषयी प्रशिक्षण देणे. बायो-इनपुट रिसोर्स सेंटर उभारणे. फायदे: येथे प्रामुख्याने जीवामृत, दशपर्णी अर्क, निमार्क, बीजामृत आणि विविध जैविक खते व कीटकनाशके तयार केली जातात. या केंद्रामुळे शेतकऱ्यांना किफायतशीर दरात दर्जेदार जैविक निविष्ठा वेळेवर उपलब्ध होतात, ज्यामुळे रासायनिक खते व औषधांवरील खर्च कमी होतो. यामुळे मातीचे आरोग्य सुधारण्यास आणि शेतकऱ्यांचे उत्पादन खर्च कमी करण्यास मदत होईल.	समूह स्तर	एका गाव समूहामध्ये किमान १ बायो-इनपुट रिसोर्स सेंटर
८	सापळा पिकांची लागवड करणे	काय करावे: मोठ्या कीटकांना आकर्षित करण्यासाठी आणि नियंत्रित करण्यासाठी झेंडू, एरंड किंवा मोहरी यासारख्या सापळा पिकांची लागवड करणे. प्रकल्प गावातील जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना सापळा पिकांची लागवड करण्यास प्रवृत्त करणे. फायदे: यामुळे पिकावर होणारे किडीचे नुकसान टाळता येते. अधिकचा किटकनाशकावरील खर्च कमी होतो.	गावस्तर	किमान ३०% शेतकरी
९	जैविक/ नैसर्गिक कीड व्यवस्थापन करणे	काय करावे: सूक्ष्मजीव कन्सोर्शिया सारखी जैविक कीटकनाशके, जीवामृत सारखी सेंद्रिय कीटकनाशके आणि लिंबोळी अर्क, दशपर्णी अर्क सारखी नैसर्गिक कीटकनाशके वापरण्यास शेतकऱ्यांना प्रवृत्त करणे आणि तंत्रज्ञान अवलंब केलेल्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण मोजणे. फायदे: जैविक कीड व्यवस्थापनामुळे महागड्या रासायनिक औषधांवरील खर्च वाचून शेती किफायतशीर बनते. जमिनीतील उपयुक्त मित्रकिडींचे रक्षण होऊन निसर्गाचा समतोल टिकतो. जमिनीचा पोत सुधारल्यामुळे प्रतिकूल हवामानातही पिकाची नैसर्गिक रोगप्रतिकारशक्ती वाढण्यास मदत होते.	गाव	किमान ३०% शेतकरी
१०	पक्षी थांबे लावणे	काय करावे: नैसर्गिक किटक भक्षकांना प्रोत्साहित करण्यासाठी शेतामध्ये पक्षी थांबे लावणे उपयोगी	गावस्तर	किमान ७०% शेतकरी

		आहे. यासाठी शेतकऱ्यांना शेतामध्ये पक्षी थांबे लावण्यास प्रवृत्त करणे. फायदे: पक्षी थांबे हे नैसर्गिक कीड नियंत्रणाचे एक प्रभावी आणि बिनखर्चाचे तंत्रज्ञान आहे. शेतात इंग्रजी 'T' आकाराचे लाकडी खांब बसवल्यामुळे मित्र पक्ष्यांना तिथे बसणे सोपे जाते, जिथून ते पिकावरील अळ्या आणि कीड शोधून फस्त करतात. यामुळे कीटकनाशकांचा वापर कमी होतो, पर्यावरणाचे रक्षण होते आणि नैसर्गिक साखळीद्वारे पिकाचे संरक्षण होऊन उत्पादन खर्चात मोठी बचत होते.		
११	चिकट सापळे लावणे	काय करावे: प्रकल्प गावातील जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना शेतामध्ये चिकट सापळे लावण्यास प्रवृत्त करणे. एकात्मिक कीड व्यवस्थापनासाठी शेतकऱ्यांनी अवलंबलेल्या तंत्रज्ञानाची नोंद घेणे. फायदे: चिकट सापळे हे कमी खर्चात कीड नियंत्रण करणारे प्रभावी तंत्रज्ञान आहे. या सापळ्यांमुळे पिकावरील किडींचा प्रादुर्भाव लवकर ओळखता येतो. ज्यामुळे रासायनिक कीटकनाशकांचा वापर कमी होऊन उत्पादन खर्चात बचत होते आणि नैसर्गिक व पर्यावरणपूरक शेतीला चालना मिळते.	गावस्तर	किमान ३०% शेतकरी
१२	मित्र कीटकांचे संवर्धन व वापर करणे	काय करावे: नैसर्गिक शत्रू/मित्र कीटकांची ओळख आणि संवर्धन करण्यास शेतकऱ्यांना शिकविणे. त्यासाठी हानिकारक कीटकनाशकांचा वापर टाळणे. फायदे: मित्र कीटक (उदा. लेडी बर्ड बीटल, क्रायसोपा) पिकावरील हानिकारक किडींना खाऊन नैसर्गिकरित्या त्यांचे नियंत्रण करतात. या पद्धतीमुळे रासायनिक कीटकनाशकांचा वापर कमी होतो, पर्यावरणाचे संतुलन राखले जाते आणि अत्यंत कमी खर्चात पिकाचे संरक्षण होऊन नैसर्गिक व पर्यावरणपूरक शेतीला चालना मिळते.	गावस्तर	किमान १०% शेतकरी
१३	भात लागवडीची डीएसआर पद्धत अवलंबणे	काय करावे: धान क्षेत्रामध्ये पारंपरिक लागवडीऐवजी पेरणी पद्धतीचा अवलंब वाढविणे. फायदे: डीएसआर पद्धतीमध्ये पाण्याची बचत होते, मजुरांवरील अवलंबित्व कमी होते आणि मातीचे आरोग्य सुधारते.	गावस्तर	किमान २०% शेतकरी
१४	भात पिकानंतर पडीक क्षेत्रावर दुबार पिकांची लागवड वाढविणे	काय करावे: भाताच्या कापणीनंतर पडीक जमिनींवर पौष्टिक तृणधान्ये, डाळी, गौण तेलबिया किंवा चारापिके यासारख्या पिकांची लागवड करणे. फायदे: यामुळे जमिनीच्या वापराची कार्यक्षमता सुधारते, मातीची सुपीकता वाढते, जमिनीवर हरित आच्छादन राहते. शेतीचे उत्पन्न वाढते.	गावस्तर	खरीप क्षेत्राच्या किमान ३०% क्षेत्र

१५	एकात्मिक शेती पद्धतीचा अवलंब करणे	काय करावे: गावसमूह स्तरावर शेतकरी गटांना एकात्मिक शेतीपद्धतीविषयी प्रशिक्षण देणे. गावसमूह स्तरावर शेतकरी गटांचे एकात्मिक शेतीपद्धतीचे युनिट स्थापन करणे. फायदे: एकात्मिक शेती पद्धती म्हणजे केवळ पिके न घेता, त्याला पूरक असणाऱ्या विविध उपक्रमांची (उदा. पशुपालन, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन, फळबाग, रेशीम उद्योग, मधुमक्षिका पालन इ.) शास्त्रीय सांगड घालणे होय. या पद्धतीत एका घटकाचा टाकाऊ पदार्थ (उदा. शेणखत) दुसऱ्या घटकासाठी (उदा. पिकांसाठी खत) संसाधन म्हणून वापरला जातो. यामुळे वर्षभर शाश्वत उत्पन्न मिळते, नैसर्गिक संसाधनांचा कार्यक्षम वापर होतो आणि हवामान बदलाच्या जोखमीपासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण होते. कमी क्षेत्रात अधिक नफा मिळवून स्वावलंबी शेती करण्यासाठी ही पद्धत अत्यंत फायदेशीर आहे.	समूह स्तर (डॉ.पं.दे. कृ.वि. अकोला यांचे मॉडेल व्हिलेज संकल्पने वर आधारित)	• तालुक्यातून एक गाव (विद्यापीठाच्या सहकार्याने निवडलेले) • प्रत्येक गावसमूहामध्ये किमान ७ प्लॉट

- ५.१. विविध कृषि विद्यापीठे आणि संशोधन संस्थामार्फत हवामान अनुकूल वाणांचे संशोधन सुरु असून प्रकल्प जिल्ह्यांकरिता शिफारशीत केलेल्या वाणांचा वापर करण्यात यावा.
- ५.२. निवडलेल्या होस्ट फार्मर यांच्या प्लॉटमधील हंगामपूर्व व हंगामानंतर असे २ वेळा मातीचे नमुने गोळा करून जिल्हा मृदा चाचणी प्रयोगशाळेमध्ये नमुने तपासणीसाठी पाठवायचे आहेत, यासाठी रु. ६००/- प्रती शेतीशाळा प्लॉट याप्रमाणे मापदंड निश्चित केलेला आहे. एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापनासाठी मृदा तपासणी अहवाल शेतीशाळेच्या पहिल्या वर्गामध्ये उपस्थित शेतकऱ्यांना समजावून सांगण्यात यावा. कमतरता असलेल्या अन्नद्रव्यांसाठी शिफारशीनुसार खतांचा वापर करण्याबाबत शेतकऱ्यांना प्रवृत्त करावे. केंद्र शासनाच्या धोरणानुसार **रासायनिक खतांच्या वापरामध्ये किमान १०% कपात** करावयाची असल्याने त्यानुसार शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करण्यात यावे. शेतावरच जैविक खते तयार करून त्यांचा वापर वाढविण्यावर भर देण्यात यावा.
- ५.३. शेतीशाळा प्रक्षेत्रासाठी महाबीज या संस्थेने उत्पादित केलेले महाजैविक वापर करण्यासाठी प्रवृत्त करावे. यामध्ये नत्र स्थिरीकरण करणारे, स्फुरद विरघळविणारे व पालाश विरघळविणारे जीवाणू यापैकी कमीत कमी दोन किंवा अधिक जीवाणूंचा समावेश असतो. सदर जैविक खतांची बीजप्रक्रिया केल्यास उत्पादन खर्च कमी होऊन पिकांच्या उत्पादकतेत वाढ होते.
- ५.४. हवामान बदलामुळे विविध कीड-रोगांचा प्रादुर्भाव होत असल्याने कीडनाशकांवरील खर्च वाढत चालला आहे. परिणामी पिकांच्या उत्पादन खर्चामध्ये वाढ होत आहे. शेतीशाळेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना एकात्मिक कीड व्यवस्थापनाचे महत्व पटवून देणे ही समूह सहाय्यकाची प्रमुख जबाबदारी आहे.
- ५.५. किडींचा प्रादुर्भाव आर्थिक नुकसानीच्या पातळीवर गेल्यास नियंत्रणासाठी रासायनिक कीडनाशकांचा वापर अनिवार्य ठरतो. कृषि विद्यापीठाच्या शिफारशीनुसार व लेबल क्लेमनुसार केंद्रीय कीडनाशके मंडळाने मान्यता दिलेल्या रासायनिक कीडनाशकांचा वापर करण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रशिक्षित करावे. कीडनाशकांचे लेबल क्लेम www.cibrc.nic.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहेत.
- ५.६. जागतिक आरोग्य संघटनेने CLASS IA आणि CLASS IB वर्गीकृत केलेले तसेच केंद्र शासनाने बंदी घातलेले किडनाशकांचा वापर करता येणार नाही तसेच CLASS II वर्गीकृत केलेल्या किडनाशकांचा

वापर करताना पुरेशी काळजी घेण्याबद्दल शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करावी. याबरोबरच शेतकऱ्यांना कीडनाशकांची 'जनेरिक' नावाने शिफारस करावी.

- ५.७. तसेच रासायनिक कीडनाशकावरील खर्च कमी करण्यासाठी शेतकऱ्यांना जैविक कीडनाशकाचा वापर करणेबाबत प्रवृत्त करावे. तसेच जैविक कीडनाशक ट्रायकोडर्माचा वापर करण्यासाठी प्रवृत्त करावे.
- ५.८. नैसर्गिक शेतीस प्रोत्साहन देण्यासाठी नैसर्गिक पद्धतीने तयार केलेली खते आणि कीडनाशके वापरण्यावर भर देण्यात यावा.

६. शेतीशाळेमध्ये प्रात्यक्षिकासाठी वापरावयाच्या निविष्ठा

शेतीशाळेसाठी निश्चित करण्यात येणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी काही अत्यावश्यक निविष्ठांची (critical inputs) गरज असते. शेतीशाळा प्लॉट साठी ०.४० हे क्षेत्रावर आवश्यक असलेल्या निविष्ठासाठी प्रथम वर्षी १०० % अर्थसहाय्य देण्यात यावे. प्रकल्पाने महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळासोबत (महाबीज) सामंजस्य करार केला असून त्यानुसार शेतीशाळा घटकांतर्गत प्रथम वर्षी वितरीत करावयाच्या निविष्ठामध्ये (१) हवामान अनुकूल वाणाचे प्रमाणित बियाणे, (२) जैविक संघ (महाजैविक) आणि (३) जैविक औषधे (ट्रायकोडर्मा) ह्या निविष्ठा समाविष्ट आहेत.

वर नमूद केलेप्रमाणे प्रथम वर्षीकरिता निविष्ठा खरेदी करण्यासाठी महाबीज या संस्थेस हंगामापूर्वी एकत्रित पुरवठा आदेश द्यावा व तालुका स्तरावर सदर निविष्ठांचा पुरवठा करणेबाबत महाबीज संस्थेस निर्देशित करावे. तसेच प्रकल्पातील १००० गावांमध्ये कापूस, मका, तूर व भात पिकांच्या शेतीशाळा प्लॉटवर प्रायोगिक तत्वावर ट्रायकोकार्डचा वापर करावयाचा आहे. सदर कार्ड्स हे केंद्र शासनाच्या संशोधन संस्था, कृषी विद्यापीठ, कृषी विज्ञान केंद्र आणि महाबीज यांचे मार्फत वितरीत होणार असून शेतीशाळेत सहभागी होस्ट फार्मरच्या प्लॉटवर प्रायोगिक तत्वावर वापरण्यात यावेत. पहिल्या वर्षी सर्व निविष्ठा कोणत्याही परिस्थितीत पेरणीपूर्वी शेतीशाळा प्रक्षेत्रावर पोहचतील याबाबत दक्षता घ्यावी. नंतरच्या दोन वर्षांमध्ये होस्ट फार्मरने स्वखर्चाने निविष्ठा वापरावयाच्या आहेत याबाबत शेतकऱ्यांना स्पष्ट जाणीव करून द्यावी.

७. शेतीशाळा प्रशिक्षकासाठी प्रशिक्षण संच

शेतीशाळा वर्गामध्ये प्रशिक्षक आणि शेतकरी यांना निरीक्षणे घेण्यासाठी (AESAs) आणि सदर शिक्षणपद्धती परिणामकारक होण्यासाठी काही प्रशिक्षण साहित्याची आवश्यकता असते. यासाठी खालीलप्रमाणे साहित्याची उपलब्धता करून द्यावी. यासाठी मापदंड मंजूर आहे.

अ.	शेतीशाळा प्रशिक्षकाचे सोबत ठेवावयाचे साहित्य	एक संच प्रती प्रशिक्षक
१	रेक्सिन टेप ३० मीटर	१ नग
२	१० X चे भिंग	१ नग
३	स्प्रिंगचा वजन काटा	१ नग

ब.	शेतीशाळा प्रक्षेत्रावर ठेवावयाचे साहित्य	एक संच प्रती शेतीशाळा प्लॉट
५	हजेरी व इतर कामासाठी रजिस्टर १०० पाने	१ नग
६	फूट पट्टी	१ नग

७	स्केच पेन सेट (१ डझन)	५ नग
८	कोरे कागद (A४ साईज)	१ रीम
९	झोंडिंग कागद	२५ नग
१०	रबर बँड्स	आवश्यकतेनुसार

टीपः

- १) उपविभागीय कृषि अधिकारी यांनी प्रापण मार्गदर्शिकेनुसार सदर साहित्य खरेदी करावे आणि आवश्यकतेनुसार प्रशिक्षकांना उपलब्ध करून देण्यात यावे. वापरलेल्या साहित्याबद्दल योग्य त्या नोंदी ठेवण्यात याव्यात.
- २) समूह सहाय्यकाने शेतीशाळा संच व इतर बाबी होस्ट फार्मरकडे प्रत्येक शेतीशाळेत वापरासाठी सुरक्षित ठेवाव्यात.

८. माहितीपर तांत्रिक साहित्य आणि महाविस्तार AI ॲप

शेतीशाळा आयोजित करण्यामागील महत्वाचा उद्देश हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा प्रभावी प्रसार करणे आणि त्यायोगे शेतकऱ्यांचे क्षमतेमध्ये वृद्धी करणे असा असून त्यासाठी कृषी विद्यापीठ आणि इतर कृषी संशोधन संस्थांनी केलेल्या पिकनिहाय शिफारशीची माहिती शेतकऱ्यांना होणे गरजेचे आहे. यासाठी शेतकऱ्यांना त्यांचे भाषेत तांत्रिक माहितीपर साहित्य डिजिटल स्वरूपात उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

- प्रकल्पामार्फत तयार केलेली “हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान” ही माहिती पुस्तिका डिजिटल स्वरूपात [HTTPS://MAHAPOCRA.GOV.IN/MR/DOCUMENT](https://MAHAPOCRA.GOV.IN/MR/DOCUMENT) या लिंकवर उपलब्ध करून दिलेली असून सदर पुस्तिकेच्या हार्ड कॉपी देखील समूह सहाय्यक आणि सहाय्यक कृषी अधिकारी यांना पुरवलेल्या आहेत.
- डिजिटल स्वरूपात उपलब्ध केलेली माहिती सर्व शेतकऱ्यांच्या मोबाईलवर पाठविण्यात यावी तसेच त्या माहितीचे प्रत्येक वर्गामध्ये पिकाच्या अवस्थेनुसार वाचन करून घ्यावे. प्रत्येक वर्गामध्ये शिकवलेल्या तंत्रज्ञानाचा (CRT) चा व्हिडीओ कोडे आहे आणि त्यामध्ये नेमके काय दाखवले आहे याबाबत त्या त्या वर्गामध्ये शिकविण्यात यावे. सदर व्हिडीओ दाखविल्यानंतर ५-१० मिनिटे चर्चा व शंकासमाधान करावे.
- महाविस्तार AI ॲप वरून कोणती माहिती मिळते, ती कशी मिळवायची, चॅट बॉट, व्हाइस बॉट वर प्रश्न कसे विचारायचे, मिळालेली उत्तरे आणि माहिती कशी वापरायची याबद्दल प्रत्येक वर्गामध्ये २० मिनिटे उपक्रम राबवावा.
- महाविस्तार AI ॲपच्या सहाय्याने खताचा डोस कसा मोजायचा ते शेतकऱ्यांना शिकवण्यात यावे.
- महाविस्तार AI ॲपच्या सहाय्याने होस्ट आणि गेस्ट फार्मर यांचे शेतामधील पिकांवर कोणते कीड-रोग आहेत याची ओळख व उपाय याबद्दल प्रत्यक्ष माहिती मिळवण्यासाठी उपस्थित शेतकऱ्यांना शिकविण्यात यावे.
- महाविस्तार AI ॲपमधील फार्मर डायरी मध्ये होस्ट आणि गेस्ट फार्मर यांनी त्यांचे शेतामध्ये खरीप हंगामातील पिकांच्या नोंदी ठेवणे बंधनकारक करण्यात यावे.

९. शेतीशाळेतील पिकांच्या उत्पादनाच्या नोंदी व काढणी

शेतीशाळेतील तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठीचे शेतीशाळा आणि नियंत्रित प्लॉटवर पेरणीपासून कालक्रमानुसार वापरलेल्या निविष्टांच्या आणि त्यासाठी आलेल्या खर्चाच्या तारीखवार नोंदी ठेवाव्यात. मंडळ कृषी अधिकारी अशा सर्व नोंदींची खातरजमा करतील. तालुका कृषी अधिकारी, सहाय्यक कृषि अधिकारी यांचेकडून ग्राम कृषि विकास समिती सदस्यांच्या (किमान दोन) उपस्थितीत शेतीशाळा व नियंत्रित प्रक्षेत्रातील पिकाचे संख्यिकी पध्दतीने पीक कापणी प्रयोग घेऊन आलेल्या उत्पादनाच्या विश्लेषणात्मक नोंदी पुढील प्रपत्रात ठेवाव्यात. सदर उत्पादनाच्या नोंदी FFS APP मध्ये भरणे अनिवार्य आहे.

शेतीशाळा क्षेत्रातील पीक कापणी प्रयोगानुसार उत्पादन अहवाल

गाव:-----

गावसमूह :----- तालुका:----- जिल्हा:-----

शेतकऱ्याचे नाव	प्रात्यक्षिक प्लॉटमधील एकुण खर्च	पारंपारीक पध्दतीचे प्लॉटमधील एकुण खर्च	प्रात्यक्षिक प्लॉटमधील उत्पादन (क्विंटल/हे)	पारंपारीक पध्दतीचे प्लॉटमधील उत्पादन (क्विंटल/हे)	बाजारभावानुसार मिळालेले उत्पन्न (रु./हे)		प्रात्यक्षिक प्लॉटमधील मिळालेले निव्वळ वाढीव उत्पन्न (रु./हे)
					शेतीशाळा प्लॉटमधील	पारंपारीक पध्दतीने	

१०. शेतीदिन

शेतीशाळेमध्ये अवलंब केलेल्या तंत्रज्ञानाचा व्यापक प्रचार करणेसाठी प्रत्येक गावसमूहामध्ये एक दिवसीय शेतीदिनाचे आयोजन करावे. यासाठी कृषि विद्यापीठ/कृषि विज्ञान केंद्र/कृषि संशोधन केंद्र /कृषि महाविद्यालय येथील तज्ञांना तंत्रज्ञानाबद्दल माहिती देण्यासाठी आमंत्रित करावे. शेतीदिनामध्ये किमान ५० % महिलांचा सहभाग होईल याबाबत दक्षता घेण्यात यावी. शेतीदिनामध्ये होस्ट फार्मर्सना त्यांचे अनुभव कथन करण्यास प्रवृत्त करावे तसेच कोणते तंत्रज्ञान जास्त उपयुक्त ठरले याबाबत चर्चा घडवून आणावी. शेतीदिनासाठी प्रती शेतीशाळा निर्धारित केलेला निधी गावसमूह स्तरावर एकत्रित करून विहित वित्तीय नियमानुसार खर्च करण्यात यावा.

११. हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान (CRT) अभियान:

हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान प्रसार ही केवळ एका हंगामापुरती मर्यादित प्रक्रिया नसून, ती एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे या तंत्रज्ञानाचा प्रसार, लोकसहभाग आणि प्रात्यक्षिक मोहीम सर्व हंगामामध्ये सातत्याने राबविणे आवश्यक आहे. गावपातळीवर हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांनी अवलंब करणे ही काळाची गरज आहे, जेणेकरून संपूर्ण गाव हवामान बदलास सक्षम होईल. हंगाम सुरु होण्यापूर्वी तंत्रज्ञानाचा व्यापक प्रसार करणे आवश्यक आहे. यामध्ये खालील बाबींचा समावेश असावा:

- प्रशिक्षण- कृषीताई, ग्राम कृषी विकास समितीचे सदस्य, शेतकरी गट व कंपनीचे सदस्य यांना हंगामनिहाय पिकनिहाय CRT विषयक प्रशिक्षण द्यावे.
- वेबिनार- हंगामनिहाय वेबिनार आयोजित करावेत
- डिजिटल शेतीशाळा- पानी फाउंडेशन मार्फत आयोजित डिजिटल शेतीशाळेमध्ये सहभाग नोंदवावा
- कृती प्रात्यक्षिके- शेतीशाळा उपक्रमाव्यतिरिक्त पिकाच्या अवस्थेनुसार CRT कृती प्रात्यक्षिके आयोजित करावीत
- सोशल मीडियाचा वापर- प्रकल्पाचे YOUTUBE, FACEBOOK, INSTAGRAM आणि X HANDEL वर CRT विषयक तांत्रिक माहिती तसेच शेतकऱ्यांचे अनुभव प्रसारित करावेत.

१२. निधीची तरतूद

१२.१ प्रकल्प व्यवस्थापन कक्षाकडून जिल्हा अधिक्षक कृषी अधिकाऱ्यांना प्रकल्पाच्या विविध बाबींसाठी निधी वितरीत केला जाईल. सदर निधीमध्ये शेतीशाळेसाठी निधीचा समावेश असेल.

१२.२ प्रकल्पाच्या विविध बाबींवर खर्च करण्यासाठी जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी हे प्रकल्प संचालक (आत्मा) आणि उपविभागीय कृषी यांना निधी वितरीत करतील. सदर निधीमध्ये शेतीशाळेसाठीच्या निधीची तरतूद असेल.

१२.३ शेतीशाळा बाबीचा खर्च उपविभागीय कृषी स्तरावर प्रकल्प व्यवस्थापन कक्षाने मान्य केलेल्या मापदंडानुसार करण्यात यावा.

१२.४ शेतीशाळा आयोजनासाठी मंजूर बाबींचे स्वरूप पाहता यामध्ये स्टेशनरी, अल्पोपहार, निविष्ठा इ. तात्काळ खर्च करावयाच्या बाबी समाविष्ट असल्याने उपविभागीय कृषी अधिकारी यांनी GRANT-IN-AID चे देयक सादर करून कोषागारातून निधी आहरीत करून खर्च करावा.

शेतीशाळा खर्चाचे मापदंड

- **शेतीशाळा संच:-** समूह सहायकासोबत शेतीशाळा संच ठेवण्यात यावा. सदर संचामध्ये रेक्सिन टेप ३० मीटर, १०x चे भिंग, स्पिंगचा वजन काटा इ. साहित्य ठेवण्यात यावे. त्यासाठी उपविभाग कृषि अधिकारी यांनी प्रकल्पाने नेमून दिलेली प्रापण प्रक्रिया राबवून प्रत्येक समूह सहाय्यकास १ संच उपलब्ध करून देण्यात यावा. यासाठी रु. ७००/- प्रती संच मापदंड निर्धारित करण्यात येत आहे.

खरीप शेतीशाळा निविष्ठा व इतर खर्च:- सन २०२६ -२७ मधील **खरीप** हंगामाकरिता शेतीशाळा घटकासाठी निर्धारित मापदंड

अ. सर्वसाधारण शेतीशाळा (६ वर्ग): रु. १३४००/- प्रती शेतीशाळा

सर्वसाधारण शेतीशाळा (५ वर्ग): रु. १२८००/- प्रती शेतीशाळा

आ. ट्रायकोकार्ड निविष्ठा प्रयोग शेतीशाळा (६ वर्ग): रु. १३३००/- प्रती शेतीशाळा

ट्रायकोकार्ड निविष्ठा प्रयोग शेतीशाळा (५ वर्ग): रु. १२७००/- प्रती शेतीशाळा

इ. नैसर्गिक शेती शेतीशाळा: रु. १३९००/- प्रती शेतीशाळा (सदर शेतीशाळेच्या मार्गदर्शक सूचना वेगळ्याने निर्गमित करण्यात येत आहेत.)

अ. सर्वसाधारण शेतीशाळा बाबीसाठी खर्चाचे मापदंड

- कापूस, हळद, तूर, भात, नाचणी पिकांच्या शेतीशाळेसाठी लागू

अ.क्र.	उपक्रम / बाब	युनिट	मापदंड (रु.) प्रती वर्ष			
			१	२	३	एकूण
१	महाबीज उत्पादित हवामान अनुकूल बियाणे		३०००	-	-	३०००
२	महाबीज उत्पादित जैविक खते व औषधे (ट्रायकोडर्मा)	संच किंमत	५००			५००
३	शेतीशाळा स्टेशनरी	संच किंमत	७००	७००	७००	२१००
४	माती परीक्षण (हंगामपूर्व व हंगामानंतर असे २ वेळा)	प्रति शेतीशाळा प्लॉट	६००	६००	६००	१८००
५	अल्पोपहार (३० शेतकरी, ६ वर्ग)	रु. २०/- प्रती व्यक्ती	३६००	३६००	३६००	१०८००
६	होस्ट फार्मरसाठी प्रोत्साहनपर अनुदान (डीबीटीद्वारे)	एक शेतकरी प्रति शेतीशाळा	३०००	३०००	३०००	९०००
७	विशेष सत्र (Special Topic) कृविके तज्ञ	रु. ५००/- प्रती सत्र (२ सत्रांकरिता)	१०००	१०००	१०००	३०००
८	शेतीदिन व इतर अनुषंगिक खर्च	-	१०००	१०००	१०००	३०००
	एकूण		१३४००	९९००	९९००	३३२००

• सोयाबीन, मका, ज्वारी, बाजरी पिकांच्या शेतीशाळेसाठी लागू

अ.क्र.	उपक्रम / बाब	युनिट	मापदंड (रु.) प्रती वर्ष			
			१	२	३	एकूण
१	महाबीज उत्पादित हवामान अनुकूल बियाणे		३०००	-	-	३०००
२	महाबीज उत्पादित जैविक खते व औषधे (ट्रायकोडर्मा)	संच किंमत	५००			५००
३	शेतीशाळा स्टेशनरी	संच किंमत	७००	७००	७००	२१००
४	माती परीक्षण (हंगामपूर्व व हंगामानंतर असे २ वेळा)	प्रति शेतीशाळा प्लॉट	६००	६००	६००	१८००
५	अल्पोपहार (३० शेतकरी, ५ वर्ग)	रु. २०/- प्रती व्यक्ती	३०००	३०००	३०००	९०००
६	होस्ट फार्मरसाठी प्रोत्साहनपर अनुदान (डीबीटीद्वारे)	एक शेतकरी प्रति शेतीशाळा	३०००	३०००	३०००	९०००
७	विशेष सत्र (Special Topic) कृविके तज्ञ	रु. ५००/- प्रती सत्र (२ सत्रांकरिता)	१०००	१०००	१०००	३०००
८	शेतीदिन व इतर अनुषंगिक खर्च	-	१०००	१०००	१०००	३०००
	एकूण		१२८००	९३००	९३००	३१४००

आ. ट्रायकोकार्ड निविष्ठा शेतीशाळा बाबीसाठी खर्चाचे मापदंड

• कापूस, तूर, भात पिकांच्या शेतीशाळेसाठी लागू

अ.क्र.	उपक्रम / बाब	युनिट	मापदंड (रु.) प्रती वर्ष			
			१	२	३	एकूण
१	महाबीज उत्पादित हवामान अनुकूल बियाणे		३०००	-	-	३०००
२	महाबीज उत्पादित जैविक खते व औषधे (ट्रायकोडर्मा) व ट्रायकोकार्ड	संच किंमत	१४००			१४००
३	शेतीशाळा स्टेशनरी	संच किंमत	७००	७००	७००	२१००
४	माती परीक्षण (हंगामपूर्व व हंगामानंतर असे २ वेळा)	प्रति शेतीशाळा प्लॉट	६००	६००	६००	१८००
५	अल्पोपहार (३० शेतकरी, ६ वर्ग)	रु. २०/- प्रती व्यक्ती	३६००	३६००	३६००	१०८००
६	होस्ट फार्मरसाठी प्रोत्साहनपर अनुदान (डीबीटीद्वारे)	एक शेतकरी प्रति शेतीशाळा	३०००	३०००	३०००	९०००
७	शेतीदिन व इतर अनुषंगिक खर्च	-	१०००	१०००	१०००	३०००
	एकूण		१३३००	८९००	८९००	३११००

• मका पिकाच्या शेतीशाळेसाठी लागू

अ.क्र.	उपक्रम / बाब	युनिट	मापदंड (रु.) प्रती वर्ष			
			१	२	३	एकूण
१	महाबीज उत्पादित हवामान अनुकूल बियाणे		३०००	-	-	३०००
२	महाबीज उत्पादित जैविक खते व औषधे (ट्रायकोडर्मा) व ट्रायकोकार्ड	संच किंमत	१४००			१४००
३	शेतीशाळा स्टेशनरी	संच किंमत	७००	७००	७००	२१००
४	माती परीक्षण (हंगामपूर्व व हंगामानंतर असे २ वेळा)	प्रति शेतीशाळा प्लॉट	६००	६००	६००	१८००
५	अल्पोपहार (३० शेतकरी, ५ वर्ग)	रु. २०/- प्रती व्यक्ती	३०००	३०००	३०००	९०००
६	होस्ट फार्मरसाठी प्रोत्साहनपर अनुदान (डीबीटीद्वारे)	एक शेतकरी प्रति शेतीशाळा	३०००	३०००	३०००	९०००
७	शेतीदिन व इतर अनुषंगिक खर्च	-	१०००	१०००	१०००	३०००
	एकूण		१२७००	८३००	८३००	२९३००

रबी शेतीशाळा निविष्ठा व इतर खर्च:- सन २०२५-२६ मधील रबी हंगामाकरिता शेतीशाळा घटकासाठी निर्धारित मापदंड

अ. सर्वसाधारण शेतीशाळा: रु. १२८००/- प्रती शेतीशाळा

आ. नैसर्गिक शेती शेतीशाळा: रु. १३९००/- प्रती शेतीशाळा (सदर शेतीशाळेच्या मार्गदर्शक सूचना वेगळ्याने निर्गमित करण्यात येत आहेत.)

अ. सर्वसाधारण शेतीशाळा बाबीसाठी खर्चाचे मापदंड

अ.क्र.	उपक्रम / बाब	युनिट	मापदंड (रु.) प्रती वर्ष			
			१	२	३	एकूण
१	महाबीज उत्पादित हवामान अनुकूल बियाणे		३०००	-	-	३०००
२	महाबीज उत्पादित जैविक खते व औषधे (ट्रायकोडर्मा)	संच किंमत	५००			५००
३	शेतीशाळा स्टेशनरी	संच किंमत	७००	७००	७००	२१००
४	माती परीक्षण (हंगामपूर्व व हंगामानंतर असे २ वेळा)	प्रति शेतीशाळा प्लॉट	६००	६००	६००	१८००
५	अल्पोपहार (३० शेतकरी, ५ वर्ग)	रु. २०/- प्रती व्यक्ती	३०००	३०००	३०००	९०००
६	होस्ट फार्मरसाठी प्रोत्साहनपर अनुदान (डीबीटीद्वारे)	एक शेतकरी प्रति शेतीशाळा	३०००	३०००	३०००	९०००

७	विशेष सत्र (Special Topic) कृविके तज्ञ	रु. ५००/- प्रती सत्र (२ सत्रांकरिता)	१०००	१०००	१०००	३०००
८	शेतीदिन व इतर अनुषंगिक खर्च	-	१०००	१०००	१०००	३०००
	एकूण		१२८००	१३००	१३००	३१४००

१३. सनियंत्रण व मूल्यमापन

सदर प्रकल्पांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या सर्व घटक, उपघटक आणि बाबींची अंमलबजावणी कार्यपद्धती आणि फलनिष्पत्ती आजमावण्यासाठी जागतिक बँकेच्या निर्देशानुसार त्रयस्थ यंत्रणेमार्फत सहामाही सनियंत्रण आणि वार्षिक/त्रैवार्षिक तसेच प्रकल्पांती मूल्यमापन करण्यात येणार आहे. सनियंत्रण करताना शेतीशाळा बाब राबविताना अवलंबलेली कार्यपद्धती मार्गदर्शक सूचनानुसार आहे किंवा कसे याबाबतची माहिती घेतली जाणार असून त्यासाठी रँडम पद्धतीने होस्ट आणि गेस्ट फार्मर यांची निवड केली जाणार आहे. तसेच मूल्यमापनासाठी हंगामाच्या / वर्षाच्या अखेरीस त्याच पद्धतीने शेतकऱ्यांची निवड करून आवश्यक माहिती संकलित केली जाणार आहे. शेतीशाळा घटकाचे मूल्यमापनासाठी खालील निर्देशांक निर्धारित केलेले आहेत.

- शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पन्नात वाढ (टक्केवारीत)
- पाण्याच्या कार्यक्षम वापरात वाढ (टक्केवारीत)
- हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा लाभ घेतलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या
- खतांच्या कार्यक्षम वापरात वाढ (टक्केवारीत)
- पिकांच्या घनतेत वाढ (टक्केवारीत)
- हवामान अनुकूल शेती पद्धती अवलंब करणाऱ्या क्षेत्रामध्ये वाढ (क्षेत्र)

वरीलप्रमाणे सन २०२६-२७ मध्ये खरीप शेतीशाळा या घटकाची अंमलबजावणी करण्यात यावी. सदर मार्गदर्शक सूचना प्रकल्पाच्या <https://mahapocra.gov.in> या वेबसाईटवर उपलब्ध केलेली आहे.

प्रपत्र- १

हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान शेतीशाळा लक्षांक

जिल्हा	उपविभाग	एकूण समूह सहाय्यक	शेतीशाळा लक्षांक	शेतीशाळा प्रकार निहाय लक्षांक			महिला शेतीशाळा (किमान लक्षांक)
				नैसर्गिक शेती शेतीशाळा	अन्नद्रव्य वापर कार्यक्षमता शेतीशाळा	पिकनिहाय शेतीशाळा	
अकोला	अकोला	११	६६	११	५	५०	३३
अकोला	अकोट	४	२४	४	५	१५	१२
अमरावती	अचलपूर	१७	१०२	१७	५	८०	५१
अमरावती	अमरावती	१५	९०	१५	५	७०	४५
अमरावती	मोर्शी	१६	९६	१६	५	७५	४८
भंडारा	भंडारा	२३	१३८	२३	५	११०	६९
भंडारा	साकोली	१०	६०	१०	५	४५	३०
बीड	अंबाजोगाई	१७	१०२	१७	५	८०	५१
बीड	बीड	१२	७२	१२	५	५५	३६
बीड	माजलगाव	१०	६०	१०	५	४५	३०
बुलडाणा	बुलडाणा	१२	७२	१२	५	५५	३६
बुलडाणा	खामगाव	१०	६०	१०	५	४५	३०
बुलडाणा	मेहकर	११	६६	११	५	५०	३३
छ. संभाजीनगर	छ. संभाजीनगर	८	४८	८	५	३५	२४
छ. संभाजीनगर	सिल्लोड	१०	६०	१०	५	४५	३०
छ. संभाजीनगर	वैजापूर	१२	७२	१२	५	५५	३६
चंद्रपूर	चंद्रपूर	१३	७८	१३	५	६०	३९
चंद्रपूर	नागभिड	१३	७८	१३	५	६०	३९
चंद्रपूर	राजुरा	१७	१०२	१७	५	८०	५१

जिल्हा	उपविभाग	एकूण समूह सहाय्यक	शेतीशाळा लक्षांक	शेतीशाळा प्रकार निहाय लक्षांक			महिला शेतीशाळा (किमान लक्षांक)
				नैसर्गिक शेती शेतीशाळा	अन्नद्रव्य वापर कार्यक्षमता शेतीशाळा	पिकनिहाय शेतीशाळा	
चंद्रपूर	वरोरा	२२	१३२	२२	५	१०५	६६
धाराशिव	भूम	८	४८	८	५	३५	२४
धाराशिव	धाराशिव	६	३६	६	५	२५	१८
गडचिरोली	अहेरी	२४	१४४	२४	५	११५	७२
गडचिरोली	गडचिरोली	२४	१४४	२४	५	११५	७२
गडचिरोली	वडसा	१६	९६	१६	५	७५	४८
गोंदिया	देवरी	१७	१०२	१७	५	८०	५१
गोंदिया	गोंदिया	१९	११४	१९	५	९०	५७
हिंगोली	हिंगोली	१६	९६	१६	५	७५	४८
जळगाव	अमळनेर	१०	६०	१०	५	४५	३०
जळगाव	जळगाव	१२	७२	१२	५	५५	३६
जळगाव	पाचोरा	१२	७२	१२	५	५५	३६
जालना	जालना	९	५४	९	५	४०	२७
जालना	परतुर	८	४८	८	५	३५	२४
लातूर	लातूर	१२	७२	१२	५	५५	३६
लातूर	उदगीर	११	६६	११	५	५०	३३
नागपूर	काटोल	१५	९०	१५	५	७०	४५
नागपूर	नागपूर	१७	१०२	१७	५	८०	५१
नागपूर	रामटेक	१७	१०२	१७	५	८०	५१
नागपूर	उमरेड	१८	१०८	१८	५	८५	५४
नांदेड	देगलूर	१३	७८	१३	५	६०	३९

जिल्हा	उपविभाग	एकूण समूह सहाय्यक	शेतीशाळा लक्षांक	शेतीशाळा प्रकार निहाय लक्षांक			महिला शेतीशाळा (किमान लक्षांक)
				नैसर्गिक शेती शेतीशाळा	अन्नद्रव्य वापर कार्यक्षमता शेतीशाळा	पिकनिहाय शेतीशाळा	
नांदेड	किनवट	१६	९६	१६	५	७५	४८
नांदेड	नांदेड	११	६६	११	५	५०	३३
नाशिक	कळवण	१८	१०८	१८	५	८५	५४
नाशिक	मालेगाव	२४	१४४	२४	५	११५	७२
नाशिक	नाशिक	१५	९०	१५	५	७०	४५
नाशिक	निफाड	१६	९६	१६	५	७५	४८
परभणी	परभणी	१९	११४	१९	५	९०	५७
वर्धा	आर्वी	१५	९०	१५	५	७०	४५
वर्धा	हिंगणघाट	१२	७२	१२	५	५५	३६
वर्धा	वर्धा	१३	७८	१३	५	६०	३९
वाशिम	वाशिम	२०	१२०	२०	५	९५	६०
यवतमाळ	दारव्हा	१४	८४	१४	५	६५	४२
यवतमाळ	पांढरकवडा	१३	७८	१३	५	६०	३९
यवतमाळ	पुसद	१५	९०	१५	५	७०	४५
यवतमाळ	यवतमाळ	१५	९०	१५	५	७०	४५
एकूण		७८३	४६९८	७८३	२७५	३६४०	२३४९

टीप:

१. खरीप हंगामाकरिता ४६९८ शेतीशाळा व रबी हंगामाकरिता ४६९८ शेतीशाळा इतका लक्षांक लागू आहे.
२. संवर्धित शेती (Conservation Agriculture) संशोधन प्रकल्प अंतर्गत आयोजित शेतीशाळेसाठी ४२ उपविभागातील ४२ समूह सहाय्यकांची निवड करण्यात आलेली आहे. सदर समूह सहाय्यकांची संख्या व शेतीशाळा संख्या वरील लक्षांकामधून वगळण्यात आलेल्या आहेत.

शेतीशाळा आयोजनातील महत्वाचे मुद्दे

१. शेतीशाळा उपस्थिती मर्यादा: किमान ३० शेतकरी, कालावधी : ३-४ तास, वेळ: सकाळी ८.०० (महिला शेतीशाळा साठीचा वेळ महिला शेतकऱ्यांशी चर्चा करून ठरवावी)

२. शेतीशाळेचे वेळापत्रक:

- सांघिक कृती/खेळ (१५ मिनिटे)
- निरीक्षणे (४५ मिनिटे),
- निरीक्षणावर आधारित चर्चा व सल्ला (४५ मिनिटे),
- तंत्रज्ञान प्रात्यक्षिक (६० मिनिटे),
- महाविस्तार AI चा वापर (३० मिनिटे)

३. फोटो

१. निरीक्षणाचे FFS App मध्ये फोटो घेणे

- पिकाच्या अवस्था
- आढळून आलेल्या किडी व रोग
- तणे
- कमतरतेची लक्षणे,
- लागवड इ.

२. तंत्रज्ञान प्रात्यक्षिकाचे FFS App फोटो घेणे

• बियाणे उगवण क्षमता	• बिजामृत
• बीजप्रक्रिया	• जीवामृत
• बीबीएफ यंत्राची जोडणी	• लिंबोळी अर्क
• बीबीएफ पेरणी	• फवारणी पद्धत
• बेडवर टोकण	• काढणी पद्धत
• भाताची श्री (SRI) पद्धतीने पेरणी	• ठेवलेले पिकाचे अवशेष

४. प्रात्यक्षिके: पूर्वतयारीपासून ते काढणी पश्चात अवस्थापर्यंत महत्वाचे तंत्रज्ञान निवड करावेत, जे त्यांना करून दाखवणे बंधनकारक राहिल, प्रत्येक प्रात्यक्षिकाची पद्धत-स्टेप बाय स्टेप कृती, साहित्य याची व्यवस्था करावी. (अधिक माहितीसाठी Mahavistaar App चा वापर करा)

५. हवामान आठवडे

आठवडा क्रमांक	तारीख	आठवडा क्रमांक	तारीख
१ वा आठवडा	१-७ जानेवारी	२ रा आठवडा	८-१४ जानेवारी
३ रा आठवडा	१५-२१ जानेवारी	४ था आठवडा	२२-२८ जानेवारी
५ वा आठवडा	२९ जाने. -४ फेब्रु.	६ वा आठवडा	५-११ फेब्रुवारी
७ वा आठवडा	१२-१८ फेब्रुवारी	८ वा आठवडा	१९-२५ फेब्रुवारी
९ वा आठवडा	२६ फेब्रु. - ३ मार्च	१० वा आठवडा	४-१० मार्च
११ वा आठवडा	११-१७ मार्च	१२ वा आठवडा	१८-२४ मार्च
१३ वा आठवडा	२५-३१ मार्च	१४ वा आठवडा	१-७ एप्रिल
१५ वा आठवडा	८-१४ एप्रिल	१६ वा आठवडा	१५-२१ एप्रिल
१७ वा आठवडा	२२-२८ एप्रिल	१८ वा आठवडा	२९ एप्रिल-५ मे
१९ वा आठवडा	६-१२ मे	२० वा आठवडा	१३-१९ मे
२१ वा आठवडा	२०-२६ मे	२२ वा आठवडा	२७ मे-२ जून
२३ वा आठवडा	३-९ जून	२४ वा आठवडा	१०-१६ जून
२५ वा आठवडा	१७-२३ जून	२६ वा आठवडा	२४-३० जून
२७ वा आठवडा	१-७ जुलै	२८ वा आठवडा	८-१४ जुलै
२९ वा आठवडा	१५-२१ जुलै	३० वा आठवडा	२२-२८ जुलै
३१ वा आठवडा	२९ जुलै-४ ऑगस्ट	३२ वा आठवडा	५-११ ऑगस्ट
३३ वा आठवडा	१२-१८ ऑगस्ट	३४ वा आठवडा	१९-२५ ऑगस्ट
३५ वा आठवडा	२६ ऑगस्ट-१ सप्टेंबर	३६ वा आठवडा	२-८ सप्टेंबर
३७ वा आठवडा	९-१५ सप्टेंबर	३८ वा आठवडा	१६-२२ सप्टेंबर
३९ वा आठवडा	२३-२९ सप्टेंबर	४० वा आठवडा	३० सप्टें.-६ ऑक्टो.
४१ वा आठवडा	७-१३ ऑक्टोबर	४२ वा आठवडा	१४-२० ऑक्टोबर
४३ वा आठवडा	२१-२७ ऑक्टोबर	४४ वा आठवडा	२८ ऑक्टो.-३ नोव्हें.
४५ वा आठवडा	४-१० नोव्हेंबर	४६ वा आठवडा	११-१७ नोव्हेंबर
४७ वा आठवडा	१८-२४ नोव्हेंबर	४८ वा आठवडा	२५ नोव्हें.-१ डिसें.
४९ वा आठवडा	२-८ डिसेंबर	५० वा आठवडा	९-१५ डिसेंबर
५१ वा आठवडा	१६-२२ डिसेंबर	५२ वा आठवडा	२३-२९ डिसेंबर
५३ वा आठवडा*	३०-३१ डिसेंबर		

प्रपत्र ३
शेतीशाळा वर्गनिहाय विषय

पीक: कापूस
शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम

निरीक्षण: उंची, घेर, फळ फांद्या व वाढ फांद्यांची संख्या, पाते, फुले, बोंडे, गळालेल्या बोंडांची संख्या, बोंडअळ्यांमुळे प्रादुर्भावग्रस्त बोंडे, मित्रकिटक व शत्रू किडींची संख्या, जमिनीतील ओलावा, पीक परिस्थिती, हवामान, तणांची घनता इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: गुणाकाराच्या फुली प्रमाणे (x) शेताच्या प्रत्येक कर्णावरील दहा झाडांची निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०६ शेतीशाळा वर्ग महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

पीक वर्ग क्र.	वाढीची अवस्था	विषय
१.	पेरणीपूर्व	१. शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व कापूस उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २. विशेष विषय: बियाणे निवड, खते व औषधे खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी. ३. लघू प्रयोग: बियाणे उगवण क्षमता चाचणी, बिजप्रक्रीया ४. माती परीक्षण पद्धत ५. मशागत व बेड तयार करण्याची पद्धत ६. टोकण यंत्राची माहिती व प्रात्यक्षिक ७. टोकणीचे अंतर, आवश्यक बियाणे व टोकण करण्याची पद्धत ८. उडीद, मुग, सोयाबीन आंतरपिके घेण्याबाबत माहिती व चर्चा
२.	पेरणी व रोपावस्था	१. विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, मृद परिक्षण, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन २. विशेष विषय: पिकावर आढळणारे विविध किडींचे व्यवस्थापन, दशपर्णी अर्क, जीवामृत तयार करण्यासाठी तयारी ३. कापूस पीक परिसंस्था ((Cotton Ecosystem Analysis-CESA) संकल्पना माहिती ४. कापूस पीक परिसंस्था निरीक्षणे (CESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष.
३.	शाखीय वाढ	१. कापूस पीक परिसंस्था निरीक्षणे (CESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. २. लघू अभ्यास: ढालकिडा (LBB) व क्रायसोपा ३. विशेष विषय: कामगंध सापळे उपयोग व व्यवस्थापन, विविध वनस्पतीजन्य किटकनाशके ४. विशेष विषय: कपाशीवरील विविध रोग व त्यांचे व्यवस्थापन

		५. लघू प्रयोग: दशपर्णी अर्क, बीजामृत, जीवामृत तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे ६. लघू अभ्यास: रस शोषणाच्या किडी
४.	फुले लागण्याची अवस्था	१. कापूस पीक परीसंस्था निरीक्षणे (CESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. २. लघू प्रयोग: जलधारण क्षमता चाचणी ३. लघू प्रयोग: पिट फॉल ट्रॅप लावणे ४. विशेष विषय: एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन, एकात्मिक तण व्यवस्थापन ५. विशेष विषय: मूग व उडीद पिकावर लिफ मोझॅक (Leaf Mosaic) व लिफ क्रिंकल (Leaf Crinkle) रोगांची माहिती. ६. विशेष विषय: विविध पिकांवरील कीड रोगांचे व्यवस्थापन
५.	बोंडे लागण्याची अवस्था	१. कापूस पीक परीसंस्था निरीक्षणे (CESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. २. लघू प्रयोग: पिट फॉल ट्रॅप निरीक्षणांचे एकत्रिकरण, चर्चा व निष्कर्ष ३. लघू अभ्यास: किटकनाशकांचा वार्षिक वापर व मानवी जीवनावर होणारे परिणाम ४. विशेष विषय: कापूस बोंडसड व जास्त पावसाच्या वेळी घ्यावयाची काळजी. ५. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान माहिती, कापूस फरदड टाळणे व कापूस हंगाम वेळेवर समाप्त करणे ६. लघू अभ्यास: गुलाबी बोंडअळी व व्यवस्थापन
६.	पक्वता, तोडणी व काढणी पश्चात	१. कापूस पीक परीसंस्था निरीक्षणे (CESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. २. पीक कापणी प्रयोग ३. लघू अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ४. बंद पेटी चाचणी ५. प्रक्षेत्र दिन ६. कापूस उद्योग संबंधीत कंपन्या व शेतकरी संवाद ७. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान ८. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

कापूस शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१.	मे	आठवडा क्र. २० ते २२
२.	जून	आठवडा क्र. २४ ते २६
३.	ऑगस्ट	आठवडा क्र. ३२ ते ३४
४.	सप्टेंबर	आठवडा क्र. ३७ ते ४०
५.	ऑक्टोबर	आठवडा क्र. ४३ ते ४६
६.	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४८ ते ५०

टीप : शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

पीक : भात

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम

निरीक्षण: उंची, चुडातील फुटव्यांची संख्या, मित्रकिटक व शत्रु किडींची संख्या, ऊंदरांमुळे झालेले नुकसान, जमिनीतील ओलावा, पीक परिस्थिती, पीक वाढीची आवस्था, तणांची घनता इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: निरीक्षणासाठी शेताच्या कोपऱ्यातून प्रवेश करून शेताच्या दोन्ही कर्णावरील (शेताच्या बांधापासून ५ मी. आतील भागातील) १ वर्ग मीटर क्षेत्राची ५ ठिकाणी निवड करून त्या प्रत्येक वर्ग मीटरमधील चार चुडांवरील निरीक्षणे नोंदवावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०६ शेतीशाळा वर्ग महत्वाच्या पीक वाढीच्या अवस्थेनुसार

पीक वर्ग क्र.	वाढीची अवस्था	विषय
१.	पेरणीपूर्व	१. शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील भात उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व भात उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २. विशेष विषय: मृद परिक्षण, बियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी. ३. लघू प्रयोग: बियाणे उगवण क्षमता चाचणी, बिजप्रक्रीया ४. विशेष विषय: भात रोपवाटिका तयार करणे/ मॅट नर्सरी/ DSR साठी तयारी/ SRT साठी बेड तयार करणे ५. सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२.	पेरणी, रोपवाटिका व रोपावस्था	१. शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे २. बंद पेटी चाचणी ३. विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन ४. भात रानबांधणी, पुर्नलावणी, रोपप्रक्रीया ५. महिलांचा शेती विषयक निर्णय प्रक्रीया व प्रत्यक्ष कामातील सहभाग ६. लघू अभ्यास: पिवळा खोडकिडा, कातीण (Spider)
३.	फुटवे अवस्था	१. भात पीक परिसंस्था (Rice Ecosystem Analysis-RESA) संकल्पना माहीती २. भात पीक परिसंस्था निरीक्षणे (RESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. ३. लघू अभ्यास: विविध मित्रकिटक व त्यांचे भात शेतीतील महत्व ४. विशेष विषय: भातावरील विविध रोग व त्यांचे व्यवस्थापन ५. विशेष विषय: एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन
४.	फुलोरा अवस्था	१. भात पीक परिसंस्था निरीक्षणे (RESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष.

पीक वर्ग क्र.	वाढीची अवस्था	विषय
		२. लघू अभ्यास: निळे भुंगेरे, तुडतुडे, तपकिरी तुडतुडे ३. लघू प्रयोग: जलधारण क्षमता चाचणी ४. विशेष विषय: पाणी व्यवस्थापन ५. विशेष विषय: कामगंध सापळे उपयोग व व्यवस्थापन
५.	दाणे भरण्याची अवस्था	१. भात पीक परीसंस्था निरीक्षणे (RESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. २. लघू अभ्यास: ऊंदीर ३. विशेष विषय: विविध वनस्पतीजन्य किटकनाशके ४. विशेष विषय: विविध पिकांवर आढळून येत असलेल्या नवीन लष्करी अळीचे व्यवस्थापन ५. लघू अभ्यास: किटकनाशकांचा वार्षिक वापर व किटकनाशकांचा मानवी जीवनावर होणारे परिणाम
६.	पक्वता, काढणी व काढणी पश्चात	१. भात पीक परीसंस्था निरीक्षणे (RESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. २. पीक कापणी प्रयोग ३. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान माहिती ४. लघू अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ५. बंद पेटी चाचणी ६. प्रक्षेत्र दिन ७. भात उद्योग संबंधीत कंपन्या व शेतकरी संवाद ८. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान ९. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

भात शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१.	मे	आठवडा क्र. २० ते २२
२.	जून	आठवडा क्र. २४ ते २६
३.	जुलै	आठवडा क्र. २९ ते ३१
४.	ऑगस्ट	आठवडा क्र. ३४ ते ३६
५.	सप्टेंबर	आठवडा क्र. ३९ ते ४१
६.	ऑक्टोबर	आठवडा क्र. ४३ ते ४४

टीप : शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

पीक : सोयाबीन

शेतीशाळा वर्गनिहाय विषय

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम:

निरीक्षण: उंची, शेंगा संख्या, किडलेल्या शेंगा, रोपमर, मित्रकिटक व शत्रु किडींची संख्या, जमिनीतील ओलावा, पीक परिस्थिती, पीक वाढीची अवस्था, हवामान, तणांची घनता इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: निवडलेल्या शेतातील मोघमपणे पाच ठिकाणे (शेताच्या मध्यभागातील एक व चार कोपऱ्यांच्या आतील भागातील चार अशी एकूण पाच ठिकाणे) निवडावीत. त्या प्रत्येक ठिकाणची दहा झाडे निवडून निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०६ शेतीशाळा वर्ग महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

पीक वर्ग क्र.	वाढीची अवस्था	विषय
१.	पेरणीपूर्व	१. शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व सोयाबीन उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २. विशेष विषय: मृद परिक्षण, बियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी, बेड तयार करणे ३. लघु प्रयोग: बियाणे उगवण क्षमता चाचणी, बिजप्रक्रीया, बीजामृत ४. विशेष विषय: महिलांचा शेती विषयक निर्णय प्रक्रीया व प्रत्यक्ष कामातील सहभाग. ५. सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२.	पेरणी व रोपावस्था	१. शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे २. बंद पेटी चाचणी ३. विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन ४. सोयाबीन पीक परिसंस्था संकल्पना माहीती ५. सोयाबीन पीक परिसंस्था निरीक्षण (Soybean Ecosystem Analysis-SESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. ६. आंतरपिके, तूर पिकावरील कीड रोगांचे व्यवस्थापन
३.	शाकीय वाढ व फुलोरा अवस्था	१. सोयाबीन पीक परिसंस्था (Soybean Ecosystem Analysis-SESA) संकल्पना माहीती, चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. २. विशेष विषय: सोयाबीन पिकावरील कीड-रोग व त्यांचे व्यवस्थापन ३. विशेष विषय: एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन व एकात्मिक तन व्यवस्थापन ४. लघु प्रयोग : दशपर्णी अर्क, जीवामृत, निंबोळी अर्क तयार करण्याचे

पीक वर्ग क्र.	वाढीची अवस्था	विषय
		प्रात्यक्षिक दाखविणे ५. लघु अभ्यास: खोडमाशी, चक्रीभुंगा, तंबाखुवरील पाने खाणारी अळी व विविध मित्रकीटक ६. विशेष विषय: कामगंध सापळे उपयोग व व्यवस्थापन
४.	शेंगा लागणे व पक्वता	१. सोयाबीन पीक परीसंस्था निरीक्षणे (SESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. २. लघु अभ्यास: बिजोत्पादन ३. विशेष विषय: जास्त /खंडीत पावसाच्या वेळी घ्यावयाची काळजी ४. पीक कापणी प्रयोग ५. बंद पेटी चाचणी
५.	काढणी व काढणी पश्चात	१. प्रक्षेत्र दिन २. सोयाबीन उद्योग संबंधित कंपनी व शेतकरी संवाद ३. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान व संवर्धित शेती/शुन्य मशागत ४. लघु अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ५. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान ६. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

सोयाबीन शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१.	मे	आठवडा क्र. २० ते २२
२.	जून	आठवडा क्र. २४ ते २६
३.	जुलै	आठवडा क्र. ३० ते ३२
४.	ऑगस्ट	आठवडा क्र. ३४ ते ३६
५.	सप्टेंबर	आठवडा क्र. ३९ ते ४१

टीप: शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा

पीक : खरीप मका

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम

निरीक्षण: उंची, रोपमर, मर, मित्रकिटक व शत्रू किडींची संख्या, किडग्रस्त झाडे, जमिनीतील ओलावा, पीक परीस्थिती, हवामान, पीक वाढीची आवस्था, तणांची घनता इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: निवडलेल्या शेतातील मोघमपणे पाच ठिकाणे (शेताच्या मध्यभागातील एक व चार कोपऱ्यांच्या आतील भागातील चार अशी एकूण पाच ठिकाणे) निवडावीत. त्या प्रत्येक ठिकाणची दहा झाडे निवडून निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०६ शेतीशाळा वर्ग महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

पीक वर्ग क्र.	वाढीची अवस्था	विषय
१.	पेरणीपूर्व	१. शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील मका उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व मका उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २. विशेष विषय: मृद परिक्षण, बियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी, बेड तयार करणे ३. लघु प्रयोग: बिजप्रक्रीया ४. विशेष विषय: महिलांचा शेती विषयक निर्णय प्रक्रीया व प्रत्यक्ष कामातील सहभाग. ५. सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२.	पेरणी	१. शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे २. बंद पेटी चाचणी ३. विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन ४. लघु प्रयोग: दशपर्णी अर्क, जीवामृत तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे
३.	रोपावस्था ते पोंगावस्था लवकर ते उशिरा)	१. मका पीक परिसंस्था (MESA) संकल्पना माहीती २. मका पीक परिसंस्था निरीक्षणे (MESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. ३. लघु प्रयोग : जलधारण क्षमता चाचणी ४. लघु अभ्यास: खोड किडा, खोडमाशी, नवीन लष्करी अळी ५. विशेष विषय: कामगंध सापळे उपयोग व व्यवस्थापन
४.	गोंडा ते रेशीमवस्था	१. मका पीक परीसंस्था निरीक्षणे (MESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. २. विशेष विषय: एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन व एकात्मिक तन व्यवस्थापन ३. विशेष विषय: मका पिकावरील कीड-रोग व त्यांचे व्यवस्थापन

पीक वर्ग क्र.	वाढीची अवस्था	विषय
		४. लघू अभ्यास: ढालकिडा (LBB) व क्रायसोपा ५. लघु प्रयोग: दशपर्णी अर्क, बीजामृत, जीवामृत, निंबोळी अर्क तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे
५.	कणीस पक्वता, काढणी व काढणी पश्चात	१. मका पीक परीसंस्था निरीक्षणे (SESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. २. पीक कापणी प्रयोग ३. बंद पेटी चाचणी ४. प्रक्षेत्र दिन ५. मका उद्योग संबंधित कंपन्या व शेतकरी संवाद ६. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान व संवर्धित शेती/शुन्य मशागत ७. लघू अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ८. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान ९. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

मका शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१.	मे	आठवडा क्र. २० ते २२
२.	जून	आठवडा क्र. २४ ते २६
३.	जुलै	आठवडा क्र. ३० ते ३२
४.	ऑगस्ट	आठवडा क्र. ३४ ते ३६
५.	सप्टेंबर	आठवडा क्र. ३९ ते ४१

टीप: शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

पीक : तूर

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम:

निरीक्षण: उंची, फांद्याचीसंख्या, रोपमर, मर, मित्रकिकटक व शत्रू किडींची संख्या, किडलेल्या शेंगा, जमिनीतील ओलावा, पीक परीस्थिती, हवामान, पीक वाढीची आवस्था, तणांची घनता इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: गुणाकाराच्या फुली प्रमाणे (x) शेताच्या प्रत्येक कर्णावरील दहा झाडांची निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०६ शेतीशाळा वर्ग महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

पीक वर्ग क्र.	वाढीची अवस्था	विषय
१.	पेरणीपूर्व	१. शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील तूर उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व मका उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २. विशेष विषय: मृद परिक्षण, जमीन तयार करणे, बियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी, बेड तयार करणे ३. लघु प्रयोग: बिजप्रक्रीया ४. लघु अभ्यास: महिलांचा शेती विषयक निर्णय प्रक्रीया व प्रत्यक्ष कामातील सहभाग. ५. सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२.	पेरणी व रोपावस्था	१. शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे २. बंद पेटी चाचणी ३. विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन ४. विशेष विषय: तूर पिकातील आंतरपिकाचे नियोजन ५. लघु अभ्यास: मर रोग
३.	शाखीय वाढ	१. तूर पीक परिसंस्था (TESA) संकल्पना माहिती २. तूर पीक परिसंस्था निरीक्षणे (TESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. ३. विशेष विषय: विविध जैविक कीटकनाशके/ वनस्पतीजन्य कीटकनाशके ४. लघु प्रयोग: दशपर्णी अर्क, जीवामृत तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे ५. लघु अभ्यास: तूर पिकांवरील कीड रोगांचे व्यवस्थापन
४.	फुलोरा / फुलांची अवस्था	१. तूर पीक परिसंस्था (TESA) संकल्पना माहिती २. तूर पीक परिसंस्था निरीक्षणे (TESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष ३. विशेष विषय: ओळख मित्रकीटकांची

पीक वर्ग क्र.	वाढीची अवस्था	विषय
		४. लघु प्रयोग: लिंबोळी अर्क तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे ५. लघु अभ्यास: तूर पिकावरील कीड रोगांचे व्यवस्थापन
५.	फुलांची अवस्था/ शेंगा अवस्था	१. तूर पीक परीसंस्था निरीक्षणे (TESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष २. विशेष विषय: जास्त/खंडित पावसाच्यावेळी घ्यावयाची काळजी व पाणी व्यवस्थापन ३. विशेष विषय: मूग व उडीद पिकावर लीफ मोझॅक व लीफ क्रीकल रोगांची माहिती ४. लघु अभ्यास: किटकनाशकांचा वार्षिक वापर व कीटकनाशकांचा मानवी जीवनावर होणारे परिणाम
६.	काढणी व काढणी पश्चात	१. तूर पीक परीसंस्था निरीक्षणे (TESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष २. पीक कापणी प्रयोग ३. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान व संवर्धित शेती/शुन्य मशागत ४. लघु अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ५. बंद पेटी चाचणी ६. शेतीदिन ७. तूर उद्योग संबंधित कंपन्या व शेतकरी संवाद ८. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान ९. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

तूर शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१.	मे	आठवडा क्र. २० ते २२
२.	जून	आठवडा क्र. २४ ते २६
३.	ऑगस्ट	आठवडा क्र. ३२ ते ३४
४.	सप्टेंबर	आठवडा क्र. ३७ ते ४०
५.	ऑक्टोबर	आठवडा क्र. ४३ ते ४६
६.	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४८ ते ५०

टीप: शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

गहू शेतीशाळा वर्गनिहाय विषय

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम:

निरीक्षणे: पीक परीस्थिती, पीक वाढीची आवस्था, पीकाची उंची, रोपमर, मर, मित्रकिटक व शत्रु किडींची संख्या, किडग्रस्त झाडे, तणांची घनता, जमिनीतील ओलावा, हवामान, इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: निवडलेल्या शेतातील मोघमपणे पाच ठिकाणे (शेताच्या मध्यभागातील एक व चार कोपऱ्यांच्या आतील भागातील चार अशी एकूण पाच ठिकाणे) निवडावीत. त्या प्रत्येक ठिकाणची दहा झाडे निवडून निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०५ शेतीशाळा महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
१	पेरणी पूर्व	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील ज्वारी उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व गहू उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २५ शेतकऱ्यांची निवड व त्यातून सुविधाकार शेतकऱ्याची निवड करणे. - विशेष विषय: बियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी - लघु प्रयोग: बिजप्रक्रीया - लघु अभ्यास: महिलांचा शेती विषयक निर्णय प्रक्रीया व प्रत्यक्ष कामातील सहभाग. - सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२	पेरणी	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे - बंद पेटी चाचणी - विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, मृद परिक्षण, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन - बाजारमुल्य साखळी तयार करणेच्या दृष्टीने शेतकरी उत्पादक कंपनी व त्यांच्याकडून अपेक्षित कार्य याबाबत चर्चा व नियोजन करणे. - लघु प्रयोग: दशपर्णी अर्क, बीजामृत, जीवामृत, निंबोळी अर्क तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे
३	रोपावस्था ते पोंगावस्था लवकर ते (उशिरा)	- गहू पीक परिसंस्था (WESA) संकल्पना माहीती - गहू पीक परीसंस्था निरीक्षणे (Wheat Ecosystem Analysis-WESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - लघु अभ्यास: खोडमाशी व खोडकीड, नवीन लष्करी अळी (फॉल आर्मीवर्म) - विशेष विषय: कामगंध सापळे उपयोग व व्यवस्थापन, विविध पिकांवरील कीड रोगांचे व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: जलधारण क्षमता चाचणी
४	लॉबी लागणीची अवस्था	गहू पीक परीसंस्था निरीक्षणे (Wheat Ecosystem Analysis-WESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष.

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
		२. विशेष विषय: एकात्मिक तण व्यवस्थापन, एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन, पाणी व्यवस्थापन व जास्त /खंडीत पावसाच्या वेळी घ्यावयाची काळजी. ३. लघू अभ्यास: विविध मित्रकीटक ४. लघू प्रयोग: बिजोत्पादन
५	लॉंब्याची पक्वता, काढणी ते काढणी पश्चात	१. गहू पीक परीसंस्था निरीक्षणे (Wheat Ecosystem Analysis-WESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. २. विशेष विषय: कटकनाशकांचा वार्षिक वापर व मानवी जीवनावर होणारे परिणाम ३. पीक कापणी प्रयोग ४. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान ५. लघू अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ६. बंद पेटी चाचणी ७. प्रक्षेत्र दिन ८. गहू उद्योग संबंधीत कंपन्या व शेतकरी संवाद ९. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान १०. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

गहू शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१	ऑक्टोबर	आठवडा क्र. ४४ (२९ ऑक्टोबर ते ०४ नोव्हेंबर)
२	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४७ (१९ नोव्हेंबर ते २५ नोव्हेंबर)
३	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४८ (२६ नोव्हेंबर ते ०२ डिसेंबर)
४	डिसेंबर	आठवडा क्र. ५० (१० डिसेंबर ते १६ डिसेंबर)
५	फेब्रुवारी -मार्च	आठवडा क्र. १० (२६ फेब्रुवारी ते ०४ मार्च)

टीप : शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

रब्बी ज्वारी शेतीशाळा वर्गनिहाय विषय

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम:

निरीक्षणे: पीक परीस्थिती, पीक वाढीची आवस्था, पीकाची उंची, रोपमर, मर, मित्रकिटक व शत्रु किडींची संख्या, किडग्रस्त झाडे, तणांची घनता, जमिनीतील ओलावा, हवामान, इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: निवडलेल्या शेतातील मोघमपणे पाच ठिकाणे (शेताच्या मध्यभागातील एक व चार कोपऱ्यांच्या आतील भागातील चार अशी एकूण पाच ठिकाणे) निवडावीत. त्या प्रत्येक ठिकाणची दहा झाडे निवडून निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०५ शेतीशाळा महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
१	पेरणी पूर्व	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील ज्वारी उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व ज्वारी उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २५ शेतकऱ्यांची निवड व त्यातून सुविधाकार शेतकऱ्याची निवड करणे. - विशेष विषय: बियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी - लघु प्रयोग: बिजप्रक्रीया - लघु अभ्यास: महिलांचा शेती विषयक निर्णय प्रक्रीया व प्रत्यक्ष कामातील सहभाग. - सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२	पेरणी	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे - बंद पेटी चाचणी - विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, मृद परिक्षण, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन - बाजारमुल्य साखळी तयार करणेच्या दृष्टीने शेतकरी उत्पादक कंपनी व त्यांच्याकडून अपेक्षित कार्य याबाबत चर्चा व नियोजन करणे. - लघु प्रयोग: दशपर्णी अर्क, बीजामृत, जीवामृत, निंबोळी अर्क तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे
३	रोपावस्था ते पोंगावस्था लवकर ते (उशिरा)	- ज्वारी पीक परिसंस्था (SESA) संकल्पना माहीती - ज्वारी पीक परीसंस्था निरीक्षणे (Sorghum Ecosystem Analysis-SESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - लघु अभ्यास: खोडमाशी व खोडकीड, नवीन लष्करी अळी (फॉल आर्मीवर्म) - विशेष विषय: कामगंध सापळे उपयोग व व्यवस्थापन, विविध पिकांवरील कीड रोगांचे व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: जलधारण क्षमता चाचणी
४	कणीस लागणीची अवस्था	- ज्वारी पीक परीसंस्था निरीक्षणे (SESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - विशेष विषय: एकात्मिक तण व्यवस्थापन, एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन, पाणी व्यवस्थापन व जास्त/खंडीत पावसाच्या वेळी घ्यावयाची काळजी. - लघु अभ्यास: विविध मित्रकीटक - लघु प्रयोग: बिजोत्पादन
		- ज्वारी पीक परीसंस्था निरीक्षणे (SESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - विशेष विषय: किटकनाशकांचा वार्षिक वापर व मानवी जीवनावर होणारे परिणाम - पीक कापणी प्रयोग

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
५	कणीस पक्वता, काढणी ते काढणी पश्चात	४. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान ५. लघू अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ६. बंद पेटी चाचणी ७. प्रक्षेत्र दिन ८. ज्वारी उद्योग संबंधीत कंपन्या व शेतकरी संवाद ९. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान १०. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

रब्बी ज्वारी शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१	ऑक्टोबर	आठवडा क्र. ४४ (२९ ऑक्टोबर ते ०४ नोव्हेंबर)
२	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४७ (१९ नोव्हेंबर ते २५ नोव्हेंबर)
३	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४८ (२६ नोव्हेंबर ते ०२ डिसेंबर)
४	डिसेंबर	आठवडा क्र. ५० (१० डिसेंबर ते १६ डिसेंबर)
५	फेब्रुवारी -मार्च	आठवडा क्र. १० (२६ फेब्रुवारी ते ०४ मार्च)

- टीप : शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

रब्बी मका शेतीशाळा वर्गनिहाय विषय

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम:

निरीक्षणे: पीक परीस्थिती, पीक वाढीची आवस्था, पीकाची उंची, रोपमर, मर, मित्रकिटक व शत्रु किडींची संख्या, किडग्रस्त झाडे, तणांची घनता, जमिनीतील ओलावा, हवामान, इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: निवडलेल्या शेतातील मोघमपणे पाच ठिकाणे (शेताच्या मध्यभागातील एक व चार कोपऱ्यांच्या आतील भागातील चार अशी एकूण पाच ठिकाणे) निवडावीत. त्या प्रत्येक ठिकाणची दहा झाडे निवडून निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०५ शेतीशाळा शेतीशाळा महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
१	पेरणी पूर्व	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील मका उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व मका उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २५ शेतकऱ्यांची निवड व त्यातून सुविधाकार शेतकऱ्याची निवड करणे. - विशेष विषय: बियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी, - लघु प्रयोग: बिजप्रक्रीया - लघु अभ्यास: महिलांचा शेती विषयक निर्णय प्रक्रीया व प्रत्यक्ष कामातील सहभाग. - सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२	पेरणी	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे - बंद पेटी चाचणी - विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, मृद परिक्षण, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: दशपर्णी अर्क, बीजामृत, जीवामृत, निंबोळी अर्क तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे - बाजारमुल्य साखळी तयार करणेच्या दृष्टीने शेतकरी उत्पादक कंपनी व त्यांच्याकडून अपेक्षित कार्य याबाबत चर्चा व नियोजन करणे.
३	रोपावस्था ते पोंगावस्था लवकर ते (उशिरा)	- मका पीक परिसंस्था (MESA) संकल्पना माहीती - मका पीक परीसंस्था निरीक्षणे (Maize Ecosystem Analysis-MESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - लघु अभ्यास: खोडकिडा, खोडमाशी, नवीन लष्करी अळी (फॉल आर्मीवर्म) - विशेष विषय: कामगंध सापळे उपयोग व व्यवस्थापन, विविध पिकांवरील कीड रोगांचे व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: जलधारण क्षमता चाचणी
४	कणीस लागणीची अवस्था	- मका पीक परीसंस्था निरीक्षणे (MESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - विशेष विषय: एकात्मिक तण व्यवस्थापन, एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन, पाणी व्यवस्थापन - लघु अभ्यास: ढालकिडा (LBB) व क्रायसोपा - लघु अभ्यास: किटकनाशकांचा वार्षिक वापर व मानवी जीवनावर होणारे परिणाम - लघु प्रयोग: बिजोत्पादन

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
५	कणीस पक्वता, काढणी ते काढणी पश्चात	१. मका पीक परीसंस्था निरीक्षणे (MESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष २. पीक कापणी प्रयोग ३. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान ४. लघू अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ५. बंद पेटी चाचणी ६. प्रक्षेत्र दिन ७. मका उद्योग संबंधीत कंपन्या व शेतकरी संवाद ८. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान ९. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

रब्बी मका शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१	ऑक्टोबर	आठवडा क्र. ४४ (२९ ऑक्टोबर ते ०४ नोव्हेंबर)
२	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४७ (१९ नोव्हेंबर ते २५ नोव्हेंबर)
३	नोव्हेंबर -डिसेंबर	आठवडा क्र. ४८ (२६ नोव्हेंबर ते ०२ डिसेंबर)
४	डिसेंबर	आठवडा क्र. ५० (१० डिसेंबर ते १६ डिसेंबर)
५	फेब्रुवारी -मार्च	आठवडा क्र. १० (२६ फेब्रुवारी ते ०४ मार्च)

- टीप : शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

हरभरा शेतीशाळा वर्गनिहाय विषय

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम:

निरीक्षणे: पीक परीस्थिती, पीक वाढीची आवस्था, पीकाची उंची, रोपमर, मर, मित्रकिटक व शत्रु किडींची संख्या, किडग्रस्त झाडे, तणांची घनता, जमिनीतील ओलावा, हवामान, इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: निवडलेल्या शेतातील मोघमपणे पाच ठिकाणे (शेताच्या मध्यभागातील एक व चार कोपऱ्यांच्या आतील भागातील चार अशी एकूण पाच ठिकाणे) निवडावीत. त्या प्रत्येक ठिकाणची दहा झाडे निवडून निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०५ शेतीशाळा महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
१	पेरणीपूर्व	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील हरभरा उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व हरभरा उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २५ शेतकऱ्यांची निवड व त्यातून सुविधाकार शेतकऱ्याची निवड करणे. - विशेष विषय: बियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी - लघु प्रयोग: बिजप्रक्रीया - लघु अभ्यास: महिलांचा शेती विषयक निर्णय प्रक्रीया व प्रत्यक्ष कामातील सहभाग. - सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२	पेरणी व रोपावस्था	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे - बंद पेटी चाचणी - विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, मृद परिक्षण, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन - बाजारमुल्य साखळी तयार करणेच्या दृष्टीने शेतकरी उत्पादक कंपनी व त्यांच्याकडून अपेक्षित कार्य याबाबत चर्चा व नियोजन करणे. - लघु अभ्यास: मर रोग - विशेष विषय: हरभऱ्यावरील विविध रोगांचे एकात्मिक व्यवस्थापन
३	शाखीय वाढ व फुलोरा/फुलांची अवस्था	- हरभरा पीक परिसंस्था (GESA) संकल्पना माहीती - हरभरा पीक परीसंस्था निरीक्षणे (Gram Ecosystem Analysis-GESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - विशेष विषय: कामगंध सापळे उपयोग व व्यवस्थापन - विशेष विषय: एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन, पाणी व्यवस्थापन - लघु अभ्यास: घाटेअळी व मित्रकिटकांची ओळख - लघु प्रयोग: जलधारण क्षमता चाचणी
४	घाटे लागणी	- हरभरा पीक परीसंस्था निरीक्षणे (GESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - विशेष विषय: विविध पिकांवरील कीड रोगांचे व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: दशपर्णी अर्क, बीजामृत, जीवामृत, निंबोळी अर्क तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे - लघु अभ्यास: किटकनाशकांचा वार्षिक वापर व मानवी जीवनावर होणारे परिणाम

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
५	पक्वता व काढणी पश्चात	१. हरभरा पीक परीसंस्था निरीक्षणे (GESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष २. पीक कापणी प्रयोग ३. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान (डाळ प्रक्रिया) ४. लघू अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ५. बंद पेटी चाचणी ६. प्रक्षेत्र दिन ७. हरभरा डाळ प्रक्रिया उद्योग संबंधीत कंपनी व शेतकरी संवाद ८. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान ९. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

हरभरा शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१	ऑक्टोबर	आठवडा क्र. ४४ (२९ ऑक्टोबर ते ०४ नोव्हेंबर)
२	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४७ (१९ नोव्हेंबर ते २५ नोव्हेंबर)
३	नोव्हेंबर -डिसेंबर	आठवडा क्र. ४८ (२६ नोव्हेंबर ते ०२ डिसेंबर)
४	डिसेंबर	आठवडा क्र. ५० (१० डिसेंबर ते १६ डिसेंबर)
५	फेब्रुवारी -मार्च	आठवडा क्र. १० (२६ फेब्रुवारी ते ०४ मार्च)

- टीप : शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

सुर्यफुल शेतीशाळा वर्गनिहाय विषय

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम:

निरीक्षणे: पीक परीस्थिती, पीक वाढीची आवस्था, पीकाची उंची, रोपमर, मर, मित्रकिटक व शत्रु किडींची संख्या, किडग्रस्त झाडे, तणांची घनता, जमिनीतील ओलावा, हवामान, इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: निवडलेल्या शेतातील मोघमपणे पाच ठिकाणे (शेताच्या मध्यभागातील एक व चार कोपऱ्यांच्या आतील भागातील चार अशी एकूण पाच ठिकाणे) निवडावीत. त्या प्रत्येक ठिकाणची दहा झाडे निवडून निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०५ शेतीशाळा शेतीशाळा महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
१	पेरणी पूर्व	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील सुर्यफुल उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व सुर्यफुल उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २५ शेतकऱ्यांची निवड व त्यातून सुविधाकार शेतकऱ्याची निवड करणे. - विशेष विषय: बियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी, - लघु प्रयोग: बिजप्रक्रीया - लघु अभ्यास: महिलांचा शेती विषयक निर्णय प्रक्रीया व प्रत्यक्ष कामातील सहभाग. - सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२	पेरणी	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे - बंद पेटी चाचणी - विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, मृद परिक्षण, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: दशपर्णी अर्क, बीजामृत, जीवामृत, निंबोळी अर्क तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे - बाजारमुल्य साखळी तयार करणेच्या दृष्टीने शेतकरी उत्पादक कंपनी व त्यांच्याकडून अपेक्षित कार्य याबाबत चर्चा व नियोजन करणे.
३	रोपावस्था ते फुलावस्था (लवकर ते उशिरा)	- सुर्यफुल पीक परिसंस्था (SESA) संकल्पना माहीती - सुर्यफुल पीक परीसंस्था निरीक्षणे (Sunflower Ecosystem Analysis-MESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - लघु अभ्यास: केवडा किडा - विशेष विषय: कामगंध सापळे उपयोग व व्यवस्थापन, विविध पिकांवरील कीड रोगांचे व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: जलधारण क्षमता चाचणी
४	फुलोरा व बिया तयार होण्याची अवस्था	- सुर्यफुल पीक परिसंस्था निरीक्षणे (SESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - विशेष विषय: एकात्मिक तण व्यवस्थापन, एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन, पाणी व्यवस्थापन

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
		३. लघू अभ्यास: ढालकिडा (LBB) व क्रायसोपा ४. लघू अभ्यास: किटकनाशकांचा वार्षिक वापर व मानवी जीवनावर होणारे परिणाम ५. लघू प्रयोग: बिजोत्पादन
५	पक्वता, काढणी ते काढणी पश्चात	१. सुर्यफुल पीक परिसंस्था निरीक्षणे (SESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष २. पीक कापणी प्रयोग ३. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान ४. लघू अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ५. बंद पेटी चाचणी ६. प्रक्षेत्र दिन ७. मोहरी तेलबिया उद्योग संबंधीत कंपन्या व शेतकरी संवाद ८. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान ९. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

सुर्यफुल शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१	ऑक्टोबर	आठवडा क्र. ४४ (२९ ऑक्टोबर ते ०४ नोव्हेंबर)
२	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४७ (१९ नोव्हेंबर ते २५ नोव्हेंबर)
३	नोव्हेंबर -डिसेंबर	आठवडा क्र. ४८ (२६ नोव्हेंबर ते ०२ डिसेंबर)
४	डिसेंबर	आठवडा क्र. ५० (१० डिसेंबर ते १६ डिसेंबर)
५	फेब्रुवारी -मार्च	आठवडा क्र. १० (२६ फेब्रुवारी ते ०४ मार्च)

- टीप : शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

लाखोळी शेतीशाळा वर्गनिहाय विषय

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम:

निरीक्षणे: पीक परीस्थिती, पीक वाढीची आवस्था, पीकाची उंची, रोपमर, मर, मित्रकिटक व शत्रु किडींची संख्या, किडग्रस्त झाडे, तणांची घनता, जमिनीतील ओलावा, हवामान, इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: निवडलेल्या शेतातील मोघमपणे पाच ठिकाणे (शेताच्या मध्यभागातील एक व चार कोपऱ्यांच्या आतील भागातील चार अशी एकूण पाच ठिकाणे) निवडावीत. त्या प्रत्येक ठिकाणची दहा झाडे निवडून निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०५ शेतीशाळा शेतीशाळा महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
१	पेरणी पूर्व	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील जवस उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व जवस उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २५ शेतकऱ्यांची निवड व त्यातून सुविधाकार शेतकऱ्याची निवड करणे. - विशेष विषय: बियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी, - लघु प्रयोग: बिजप्रक्रीया - लघु अभ्यास: महिलांचा शेती विषयक निर्णय प्रक्रीया व प्रत्यक्ष कामातील सहभाग. - सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२	पेरणी	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे - बंद पेटी चाचणी - विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, मृद परिक्षण, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: दशपर्णी अर्क, बीजामृत, जीवामृत, निंबोळी अर्क तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे - बाजारमुल्य साखळी तयार करणेच्या दृष्टीने शेतकरी उत्पादक कंपनी व त्यांच्याकडून अपेक्षित कार्य याबाबत चर्चा व नियोजन करणे.
३	रोपावस्था ते फुलोरा अवस्था (लवकर ते उशिरा)	- लाखोळी पीक परिसंस्था (LESA) संकल्पना माहीती - जवस पीक परिसंस्था निरीक्षणे (Lathyrus Ecosystem Analysis-LESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - लघु अभ्यास: शेंगा पोखरणारी अळी, मावा, - विशेष विषय: कामगंध सापळे उपयोग व व्यवस्थापन, विविध पिकांवरील कीड रोगांचे व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: जलधारण क्षमता चाचणी
४	फुलोरा व शेंगा अवस्था	- लाखोळी पीक परिसंस्था (LESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - विशेष विषय: एकात्मिक तण व्यवस्थापन, एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन, पाणी व्यवस्थापन - लघु अभ्यास: ढालकिडा (LBB) व क्रायसोपा - लघु अभ्यास: किटकनाशकांचा वार्षिक वापर व मानवी जीवनावर होणारे परिणाम - लघु प्रयोग: बिजोत्पादन

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
५	शेंगा पक्वता, काढणी ते काढणी पश्चात	१. लाखोळी पीक परिसंस्था (LESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष २. पीक कापणी प्रयोग ३. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान ४. लघू अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ५. बंद पेटी चाचणी ६. प्रक्षेत्र दिन ७. लाखोळी उद्योग संबंधीत कंपन्या व शेतकरी संवाद ८. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान ९. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

लाखोळी शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१	ऑक्टोबर	आठवडा क्र. ४४ (२९ ऑक्टोबर ते ०४ नोव्हेंबर)
२	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४७ (१९ नोव्हेंबर ते २५ नोव्हेंबर)
३	नोव्हेंबर -डिसेंबर	आठवडा क्र. ४८ (२६ नोव्हेंबर ते ०२ डिसेंबर)
४	डिसेंबर	आठवडा क्र. ५० (१० डिसेंबर ते १६ डिसेंबर)
५	फेब्रुवारी -मार्च	आठवडा क्र. १० (२६ फेब्रुवारी ते ०४ मार्च)

- टीप : शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

जवस शेतीशाळा वर्गनिहाय विषय

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम:

निरीक्षणे: पीक परीस्थिती, पीक वाढीची आवस्था, पीकाची उंची, रोपमर, मर, मित्रकिटक व शत्रु किडींची संख्या, किडग्रस्त झाडे, तणांची घनता, जमिनीतील ओलावा, हवामान, इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: निवडलेल्या शेतातील मोघमपणे पाच ठिकाणे (शेताच्या मध्यभागातील एक व चार कोपऱ्यांच्या आतील भागातील चार अशी एकूण पाच ठिकाणे) निवडावीत. त्या प्रत्येक ठिकाणची दहा झाडे निवडून निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०५ शेतीशाळा शेतीशाळा महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
१	पेरणी पूर्व	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील जवस उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व जवस उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २५ शेतकऱ्यांची निवड व त्यातून सुविधाकार शेतकऱ्याची निवड करणे. - विशेष विषय: बियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी, - लघु प्रयोग: बिजप्रक्रीया - लघु अभ्यास: महिलांचा शेती विषयक निर्णय प्रक्रीया व प्रत्यक्ष कामातील सहभाग. - सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२	पेरणी	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे - बंद पेटी चाचणी - विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, मृद परिक्षण, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: दशपर्णी अर्क, बीजामृत, जीवामृत, निंबोळी अर्क तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे - बाजारमुल्य साखळी तयार करणेच्या दृष्टीने शेतकरी उत्पादक कंपनी व त्यांच्याकडून अपेक्षित कार्य याबाबत चर्चा व नियोजन करणे.
३	रोपावस्था ते पोंगावस्था लवकर) (ते उशिरा	- जवस पीक परिसंस्था (SESA) संकल्पना माहीती - जवस पीक परिसंस्था (निरीक्षणे (Safflower Ecosystem Analysis-SESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - लघु अभ्यास: पाने खाणारी अळी, मावा, गव्हाचा भुंगा - विशेष विषय: कामगंध सापळे उपयोग व व्यवस्थापन, विविध पिकांवरील कीड रोगांचे व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: जलधारण क्षमता चाचणी
४	फुलोरा व बोंड अवस्था	- जवस पीक परिसंस्था (SESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - विशेष विषय: एकात्मिक तण व्यवस्थापन, एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन, पाणी व्यवस्थापन - लघु अभ्यास: ढालकिडा (LBB) व क्रायसोपा

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
		४. लघू अभ्यास: किटकनाशकांचा वार्षिक वापर व मानवी जीवनावर होणारे परिणाम ५. लघू प्रयोग: बिजोत्पादन
५	बोंड पक्वता, काढणी ते काढणी पश्चात	१. जवस पीक परिसंस्था (SESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष २. पीक कापणी प्रयोग ३. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान ४. लघू अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ५. बंद पेटी चाचणी ६. प्रक्षेत्र दिन ७. जवस तेलबिया उद्योग संबंधीत कंपन्या व शेतकरी संवाद ८. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान ९. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

जवस शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१	ऑक्टोबर	आठवडा क्र. ४४ (२९ ऑक्टोबर ते ०४ नोव्हेंबर)
२	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४७ (१९ नोव्हेंबर ते २५ नोव्हेंबर)
३	नोव्हेंबर -डिसेंबर	आठवडा क्र. ४८ (२६ नोव्हेंबर ते ०२ डिसेंबर)
४	डिसेंबर	आठवडा क्र. ५० (१० डिसेंबर ते १६ डिसेंबर)
५	फेब्रुवारी -मार्च	आठवडा क्र. १० (२६ फेब्रुवारी ते ०४ मार्च)

- टीप : शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

मोहरी शेतीशाळा वर्गनिहाय विषय

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम:

निरीक्षण: पीक परीस्थिती, पीक वाढीची आवस्था, पीकाची उंची, रोपमर, मर, मित्रकिटक व शत्रु किडींची संख्या, किडग्रस्त झाडे, तणांची घनता, जमिनीतील ओलावा, हवामान, इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: निवडलेल्या शेतातील मोघमपणे पाच ठिकाणे (शेताच्या मध्यभागातील एक व चार कोपऱ्यांच्या आतील भागातील चार अशी एकूण पाच ठिकाणे) निवडावीत. त्या प्रत्येक ठिकाणची दहा झाडे निवडून निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०५ शेतीशाळा शेतीशाळा महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
१	पेरणी पूर्व	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील मोहरी उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व मोहरी उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २५ शेतकऱ्यांची निवड व त्यातून सुविधाकार शेतकऱ्याची निवड करणे. - विशेष विषय: बियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी, - लघु प्रयोग: बिजप्रक्रीया - लघु अभ्यास: महिलांचा शेती विषयक निर्णय प्रक्रीया व प्रत्यक्ष कामातील सहभाग. - सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२	पेरणी	- शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे - बंद पेटी चाचणी - विशेष विषय: एकात्मिक पीक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा, मृद परिक्षण, जमिन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: दशपर्णी अर्क, बीजामृत, जीवामृत, निंबोळी अर्क तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविणे - बाजारमुल्य साखळी तयार करणेच्या दृष्टीने शेतकरी उत्पादक कंपनी व त्यांच्याकडून अपेक्षित कार्य याबाबत चर्चा व नियोजन करणे.
३	रोपावस्था ते फुलावस्था (लवकर ते उशिरा)	- मोहरी पीक परिसंस्था (MESA) संकल्पना माहीती - मोहरी पीक परिसंस्था निरीक्षणे (Mustard Ecosystem Analysis-MESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - लघु अभ्यास: केवडा किडा - विशेष विषय: कामगंध सापळे उपयोग व व्यवस्थापन, विविध पिकांवरील कीड रोगांचे व्यवस्थापन - लघु प्रयोग: जलधारण क्षमता चाचणी
४	फुलोरा व शेंगा अवस्था	- मोहरी पीक परिसंस्था निरीक्षणे (MESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष. - विशेष विषय: एकात्मिक तण व्यवस्थापन, एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन, पाणी व्यवस्थापन

वर्ग क्र.	पिक वाढीची अवस्था	विषय
		३. लघू अभ्यास: ढालकिडा (LBB) व क्रायसोपा ४. लघू अभ्यास: किटकनाशकांचा वार्षिक वापर व मानवी जीवनावर होणारे परिणाम ५. लघू प्रयोग: बिजोत्पादन
५	पक्वता, काढणी ते काढणी पश्चात	१. मोहरी पीक परिसंस्था निरीक्षणे (MESA), चित्रीकरण, सादरीकरण, चर्चा व निष्कर्ष २. पीक कापणी प्रयोग ३. विशेष विषय: काढणी पश्चात तंत्रज्ञान ४. लघू अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे ५. बंद पेटी चाचणी ६. प्रक्षेत्र दिन ७. मोहरी तेलबिया उद्योग संबंधीत कंपन्या व शेतकरी संवाद ८. प्रगतशिल शेतकरी/कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव अदान-प्रदान ९. शेतीपुरक व्यवसाय मार्गदर्शन

मोहरी शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१	ऑक्टोबर	आठवडा क्र. ४४ (२९ ऑक्टोबर ते ०४ नोव्हेंबर)
२	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४७ (१९ नोव्हेंबर ते २५ नोव्हेंबर)
३	नोव्हेंबर -डिसेंबर	आठवडा क्र. ४८ (२६ नोव्हेंबर ते ०२ डिसेंबर)
४	डिसेंबर	आठवडा क्र. ५० (१० डिसेंबर ते १६ डिसेंबर)
५	फेब्रुवारी -मार्च	आठवडा क्र. १० (२६ फेब्रुवारी ते ०४ मार्च)

- टीप : शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

चिया पिकाचे शेतीशाळा वर्गनिहाय विषय

शेतीशाळेचा अभ्यासक्रम:

निरीक्षणे: पीक परीस्थिती, पीक वाढीची आवस्था, पीकाची उंची, रोपमर, मर, मित्रकिटक व शत्रु किडींची संख्या, किडग्रस्त झाडे, तणांची घनता, जमिनीतील ओलावा, हवामान, इ.

निरीक्षणे घेण्याची पध्दत: निवडलेल्या शेतातील मोघमपणे पाच ठिकाणे (शेताच्या मध्यभागातील एक व चार कोपऱ्यांच्या आतील भागातील चार अशी एकूण पाच ठिकाणे) निवडावीत. त्या प्रत्येक ठिकाणची दहा झाडे निवडून निरीक्षणे घ्यावीत.

अभ्यासक्रम: एकूण ०५ शेतीशाळा शेतीशाळा महत्वाच्या पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार

वर्ग क्रमांक	पिक वाढीची अवस्था	विषय
१	पेरणीपूर्व	१. शेतीशाळेसाठी निवडलेल्या गावातील चिया उत्पादक शेतकऱ्यांची सभा घेणे, या सभेत शेतीशाळेचा उद्देश व चिया उत्पादनात येणाऱ्या सर्वसाधारण अडचणी यावर चर्चा करणे. २. २५ शेतकऱ्यांची निवड व त्यातून सुविधाकार शेतकऱ्यांची निवड करणे. ३. विशेष विषय: चियाणे निवड, बियाणे, खते खरेदी करताना घ्यावयाची काळजी. ४. लघु प्रयोग: बीजप्रक्रिया. ५. लघु अभ्यास: महिलांचा शेतीविषयक निर्णय प्रक्रिया व प्रत्येक कामातील सहभाग. ६. सुविधाकार शेतकऱ्यांच्या प्रात्यक्षिक प्रक्षेत्रास भेट देणे.
२	पेरणी	१. शेतीशाळे साठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण, गट निर्मिती करणे. २. बंद पेटी चाचणी. ३. बियाण्यांची उगवण क्षमता तपासणे. ४. विशेष विषय: एकात्मिक पिक व्यवस्थापन संकल्पना व चर्चा. मृद परीक्षण. जमीन आरोग्य पत्रिका यावरून खत व्यवस्थापन. ५. लघु प्रयोग: दशपर्णी अर्क, बिजामृत, जीवामृत, निंबोळी अर्क तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखवणे. ६. बाजारमूल्य साखळी तयार करण्याचे दृष्टीने शेतकरी उत्पादक कंपनी व त्यांच्याकडून अपेक्षित कार्य याबाबत. चर्चा व नियोजन करणे.
३	रोप अवस्था ते फुलोरा अवस्था	१. चिया पिक परिसंस्था संकल्पना माहिती. २. चिया पिक परिसंस्था निरीक्षण, चित्रीकरण, सादरीकरण चर्चा व निष्कर्ष. ३. लघु अभ्यास : पाने खाणारी अळी व रस शोषणाऱ्या किडी आणि मुळकुज. ४. विशेष विषय: चिया पिकावरील कीड रोगाचे व्यवस्थापन. ५. लघु प्रयोग: जलधारण क्षमता चाचणी. ६. लघु प्रयोग नैसर्गिक, सेंद्रिय किटकनाशके जसे कि दशपर्णी अर्क, तरल खत, लसून मिरची आल्याचा अर्क, कडूनिंबाचे तेल, लसून तेल, मीर पूड अर्क.

वर्ग क्रमांक	पिक वाढीची अवस्था	विषय
४	फुटवे फुटणे	१. चिया पिक परिसंस्था संकल्पना माहिती. २. चिया पिक परिसंस्था निरीक्षणे, चित्रीकरण, सादरीकरण चर्चा व निष्कर्ष. ३. विशेष विषय : एकात्मिक तन व्यवस्थापन, पाणी व्यवस्थापन, जास्त कमी पावसाच्या वेळी प्यावयाची काळजी. ४. लघु प्रयोग: तन दाबण्यासाठी व जमिनीचा ओलावा टिकवून ठेवण्यासाठी अच्छादन (मल्टीग करणे)
५	चिया कापणी व मळणी	१. चिया पिक परिसंस्था निरीक्षणे, चित्रीकरण, सादरीकरण चर्चा व निष्कर्ष, २. पिक कापणी प्रयोग ३. विशेष विषय: कापणी व मळणी यांत्रिक तंत्रज्ञान ४. लघु अभ्यास: उत्पादन खर्च व परतावा याचा ताळेबंद काढणे.
६	काढणी पाश्चात तंत्रज्ञान	१. विशेष विषय: काढणी पाश्चात तंत्रज्ञान २. विशेष विषय: चिया क्लिनिंग, ग्रेडिंग व पॅकेजिंग ३. लघु प्रयोग: चिया चे विविध पदार्थ बनविणे ४. बंद पेटी चाचणी ५. प्रक्षेत्र दिन ६. चिया उद्योग संबंधित कंपन्या व शेतकरी सवांद ७. प्रगतीशील शेतकरी / कृषी पुरस्कार प्राप्त शेतकरी अनुभव आदान प्रदान. ८. शेतीपूरक व्यवसाय मार्गदर्शन

मोहरी शेतीशाळा वर्गाचा संभाव्य आराखडा		
वर्ग क्र.	शेतीशाळा वर्गाचा महिना	हवामान प्रमाणभूत आठवडा
१	ऑक्टोबर	आठवडा क्र. ४४ (२९ ऑक्टोबर ते ०४ नोव्हेंबर)
२	नोव्हेंबर	आठवडा क्र. ४७ (१९ नोव्हेंबर ते २५ नोव्हेंबर)
३	नोव्हेंबर -डिसेंबर	आठवडा क्र. ४८ (२६ नोव्हेंबर ते ०२ डिसेंबर)
४	डिसेंबर	आठवडा क्र. ५० (१० डिसेंबर ते १६ डिसेंबर)
५	फेब्रुवारी -मार्च	आठवडा क्र. १० (२६ फेब्रुवारी ते ०४ मार्च)

- टीप : शेतीशाळा वर्गाचा कालावधी हा स्थानिक पिक वाढीच्या अवस्थेनुसार ठेवावा.

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प टप्पा २ नैसर्गिक शेती आधारित शेतीशाळा मार्गदर्शक सूचना

कृषी हा भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार असून लाखो कुटुंबांच्या उपजीविकेचे साधन आहे. मात्र, सध्याच्या काळात हवामान बदल आणि नैसर्गिक संसाधनांचा होत असलेला - हास या पार्श्वभूमीवर, भारतीय शेतीमध्ये लवचिकता, उत्पादकता आणि शाश्वतता वाढवणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. याच उद्देशाने, केंद्र शासनाच्या नीती आयोगाने फेब्रुवारी २०२६ मध्ये 'नैसर्गिक शेती प्रशिक्षण संच आणि सर्वोत्तम पद्धती मार्गदर्शिका' (NATURAL FARMING TRAINING TOOLKIT & BEST PRACTICES GUIDE) प्रसिद्ध केली आहे. सदर मार्गदर्शिके मध्ये शेतकरी आणि विस्तार अधिकाऱ्यांसाठी नैसर्गिक शेतीची शास्त्रीय तत्त्वे, नैसर्गिक शेतीची कार्यपद्धती, नैसर्गिक शेतीचे प्रशिक्षण मॉडेल आणि शेतकऱ्यांचे अनुभव समाविष्ट आहे. नैसर्गिक शेती ही केवळ रसायने टाळण्याची पद्धत नसून ती आधुनिक विज्ञान आणि पारंपरिक ज्ञानाचा एक सुवर्णमध्य आहे. ही पद्धत "कृषी-परिसंस्था" (अॅग्रो-इकोलॉजी-AGROECOLOGY) तत्त्वावर आधारलेली असून, त्यामध्ये रासायनिक खते आणि घातक कीटकनाशकांचा वापर पूर्णपणे टाळून पशुधनावर, विशेषतः देशी गायीचे शेण आणि गोमूत्रावर आधारित निविष्टांचा वापर केला जातो. जमिनीचा कस सुधारणे, पाण्याची बचत करणे आणि जैवविविधतेचे रक्षण करणे ही या 'आत्मनिर्भर' शेती पद्धतीची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

भारत सरकारने नैसर्गिक शेतीला राष्ट्रीय चळवळीचे स्वरूप देण्यासाठी "राष्ट्रीय नैसर्गिक शेती अभियान" (NMNF) सुरू केले आहे. या मोहिमेद्वारे आगामी काळात १ कोटी शेतकऱ्यांना नैसर्गिक शेतीकडे वळवण्याचे आणि १५,००० समूहांच्या माध्यमातून ही चळवळ गावपातळीपर्यंत पोहोचवण्याचे उद्दिष्ट आहे. शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च कमी करून त्यांचे निव्वळ उत्पन्न वाढवण्यासाठी आणि भविष्यातील पिढीला विषमुक्त अन्न व सुरक्षित पर्यावरण देण्यासाठी नैसर्गिक शेती हाच खऱ्या अर्थाने काळाचा समृद्ध वारसा आहे. केंद्र शासनानाच्या उद्दिष्टापूर्तीच्या अनुषंगाने राज्य शासनाने नैसर्गिक शेती आधारित शेतीशाळा घेण्यासाठी लक्षांक निश्चित केलेला आहे. कृषी आयुक्तालयाने सन २०२६-२७ मध्ये राज्यात ३६०० नैसर्गिक शेती- शेतीशाळा घेण्याचे निर्धारित केले असून त्यापैकी १००० शेतीशाळा नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प गावांमध्ये घ्यावयाच्या आहेत. सदर लक्षांक साध्य करण्यासाठी नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पांतर्गत दुसऱ्या टप्प्यामध्ये निवडलेल्या गावातील शेतकऱ्यांच्या शेतीमध्ये "नैसर्गिक शेती आधारित शेतीशाळा" राबविण्यात येत आहे.

१ शेतीशाळा: संकल्पना, व्याप्ती आणि कार्यपद्धती

नैसर्गिक शेती- शेतीशाळेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना रसायनांचा वापर टाळून निसर्गामध्ये उपलब्ध असलेल्या संसाधनांचा वापर करून नैसर्गिक निविष्टा तयार करणे व त्यांचा शेतामध्ये वापर करणे याबाबतचे शास्त्रीय ज्ञान आणि कौशल्य प्रदान केले जाते. यामुळे शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च ५-५५% पर्यंत कमी होऊन त्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होते, तसेच मातीचा पोत सुधारणे, पाण्याची ५०-६०% बचत करणे आणि विषमुक्त अन्नाची निर्मिती करून शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देणे हा या शेतीशाळांचा व्यापक उद्देश आहे.

नैसर्गिक शेती- शेतीशाळा या घटकाची जबाबदारी **प्रकल्प संचालक (आत्मा)** यांचेवर राहिल. सदर घटकासाठी जिल्हास्तरावर प्रकल्प संचालक, आत्मा हे नियंत्रक व समन्वयक म्हणून काम पाहतील. शेतीशाळेतील तांत्रिक बाबींची प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आणि प्रकल्प गावामध्ये हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा प्रभावी प्रसार करण्यासाठी शेतीशाळा प्रशिक्षक म्हणून **समूह सहाय्यक** काम पाहतील. समूह सहाय्यक यांच्या शेतीशाळा विषयक कामाचे प्रभावी सनियंत्रण व त्यांना तांत्रिक मार्गदर्शन करणे ही जबाबदारी **तालुका कृषी अधिकारी** यांचेवर राहिल. तसेच जिल्ह्यातील समूह सहायकांना शेतीशाळा कार्यपद्धतीबाबत सखोल प्रशिक्षण देणे ही जबाबदारी प्रकल्प

संचालक (आत्मा) यांची राहिल. प्रकल्प संचालक (आत्मा) यांनी शेतीशाळांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आराखडा तयार करावा.

१. नैसर्गिक शेतीशाळांची संख्या, वर्ग संख्या आणि विषय

- १.१. प्रत्येक समूह सहाय्यकांचे कार्यक्षेत्रातील किमान एक प्रकल्प गावामध्ये शेतीशाळा आयोजित करण्यात यावी.
- १.२. खरीप हंगामामध्ये एक व रब्बी हंगामामध्ये एक असे एका वर्षात किमान दोन नैसर्गिक शेतीशाळा घेण्यात यावेत.
- १.३. नैसर्गिक शेतीशाळांच्या वर्गामध्ये घ्यावयाचा अभ्यासक्रम हा नीती आयोगाच्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार तयार केलेला आहे. सदर अभ्यासक्रम प्रपत्र १ मध्ये देण्यात आलेला आहे.
- १.४. शेतीशाळांमध्ये प्रशिक्षणासाठी सहा वर्ग समाविष्ट असतील आणि पिकांच्या अवस्थानुसार त्यांचे नियोजन करण्यात यावे.
- १.५. शेतीशाळेचे वेळापत्रक आणि अभ्यासक्रम प्रपत्र- १ मध्ये दिल्यानुसार अमलात आणावा.
- १.६. तंत्रज्ञान प्रात्यक्षिके व इतर माहितीसाठी कृषि विभागाचे महाविस्तार एआय (MAHAVISTAAR AI) या ॲपचा वापर करावा.

२. नैसर्गिक शेतीशाळेसाठी प्रक्षेत्राची आणि प्रयोगशील शेतकऱ्याची (होस्ट फार्मर) आणि गेस्ट फार्मरची निवड

- २.१. शेतीशाळा घेण्याचे प्रयोजन लक्षात घेता ज्या शेतावर शेतीशाळा घ्यावयाची आहे ते शेत म्हणजे नैसर्गिक शेतीशाळेचा केंद्रबिंदू असणार आहे त्यामुळे शेतीशाळा घेण्यासाठी प्रयोगशील शेतकऱ्याची (Host Farmer) निवड ही अत्यंत महत्वाची कार्यवाही असून शेतीशाळा या उपक्रमाची यशस्विता प्रामुख्याने योग्य शेतकऱ्याच्या निवडीवर अवलंबून आहे.
- २.२. निवडलेल्या गावामध्ये पूर्वीपासून नैसर्गिक शेती करत असलेला किंवा नैसर्गिक निविष्टांचे उत्पादन करणारा शेतकरी असल्यास त्याची प्राधान्याने निवड करणे.
- २.३. पानी फाऊंडेशन मार्फत आयोजित फार्मर कप स्पर्धेसाठी ज्या शेतकरी गटाने भाग घेतला आहे त्या गटातील शेतकऱ्यांना नैसर्गिक शेती करावयाची असल्यास त्यापैकी एका शेतकऱ्याची होस्ट फार्मर म्हणून प्राधान्याने निवड करणे आणि त्याच गटातील इतर शेतकऱ्यांची गेस्ट फार्मर म्हणून निवड करणे.
- २.४. नैसर्गिक निविष्टांचे उत्पादन करणाऱ्या गटामधील एका शेतकऱ्याची होस्ट फार्मर म्हणून निवड करणे. तसेच गटातील इतर शेतकऱ्यांची गेस्ट फार्मर म्हणून निवड करणे.

३. नैसर्गिक शेतीशाळेसाठी प्रयोगशील शेतकऱ्यांच्या जबाबदाऱ्या (होस्ट फार्मर- प्रयोगशील शेतकरी):

- ३.१ नैसर्गिक शेतीशाळा आयोजित करण्यासाठी सहमती दर्शविणे.
- ३.२ वेळापत्रकानुसार प्रत्येक भेटी दिवशी शेतीशाळा वर्गास उपस्थित राहणे.
- ३.३ नैसर्गिक शेती पद्धतीचा अवलंब सलग ३ वर्षासाठी आपल्या शेतामध्ये करणे.
- ३.४ समूह सहाय्यकांच्या सल्ल्याने नैसर्गिक शेतीपद्धतीचा अवलंब करणे .
- ३.५ अन्नद्रव्य तपासणीसाठी माती नमुना काढून देणे.
- ३.६ शेतीशाळा प्रक्षेत्रावर प्रत्येक वर्गासाठी निर्धारित केलेले शेतकरी (गेस्ट फार्मर) जास्तीत जास्त संख्येने उपस्थित राहतील यासाठी प्रयत्न करणे.
- ३.७ शेतीशाळा प्रक्षेत्रावर गरजेनुसार व सल्ल्यानुसार संरक्षित सिंचन देणे.
- ३.८ कृषि हवामान सल्ल्यानुसार शेतीची कामे करणे.
- ३.९ नियंत्रित प्लॉटमध्ये शेतकऱ्याने नेहमीच्या पद्धतीचा/ तंत्रज्ञानाचा अवलंब चालू ठेवणे.
- ३.१० शेतीशाळा प्रक्षेत्रावर व नियंत्रित प्रक्षेत्रावर वापरलेल्या निविष्टांच्या नोंदी विहित प्रपत्रामध्ये ठेवणे.
- ३.११ शेतीशाळा प्रक्षेत्रावरील व नियंत्रित प्रक्षेत्रावरील पिकाचे पूर्ण कालावधीमध्ये केलेल्या खर्चाच्या नोंदी ठेवणे.

- ३.१२ समूह सहायक यांच्या पर्यवेक्षणाखाली पीक कापणी करणे व उत्पादनाच्या नोंदी ठेवणे.
- ३.१३ शेतीशाळेस भेट देणाऱ्या अधिकारी/शेतकरी यांना माहिती देऊन सहकार्य करणे.
- ३.१४ होस्ट फार्मर यांनी अनुज्ञेय प्रोत्साहनपर अनुदान यासाठी डीबीटी पोर्टलवर अनुदान मागणी करणे.

४. शेतीशाळांच्या अंमलबजावणीमध्ये अधिकाऱ्यांच्या जबाबदाऱ्या

४.१ प्रकल्प संचालक, आत्मा

- ४.१.१. सदर घटकाच्या समन्वयनाची जबाबदारी संचालक (आत्मा) यांचेवर राहिल.
- ४.१.२. प्रकल्पांतर्गत निवडलेल्या गावांमध्ये शेतीशाळांचे नियोजन उपविभागीय कृषि अधिकारी आणि वरिष्ठ शास्त्रज्ञ, कृषि विज्ञान केंद्र यांचे सहकार्याने करणे.
- ४.१.३. समूह सहाय्यक व होस्ट फार्मर यांचे नैसर्गिक शेती पद्धतीविषयी प्रशिक्षण आयोजित करणे, त्यानंतर उजळणी प्रशिक्षण घेणे.
- ४.१.४. शेतीशाळेतील शेतकऱ्यांसाठी नैसर्गिक शेती पद्धतीचे माहिती पुस्तिका/घडीपत्रिका आणि इतर प्रकारचे प्रसिद्धी साहित्यासाठी तांत्रिक मसुदा कृषि विद्यापीठ, कृषि विज्ञान केंद्र आणि तंत्रज्ञान समन्वयक यांच्या सहाय्याने तयार करणे आणि सदर साहित्याच्या आवश्यक प्रती तयार करून घेणे.
- ४.१.५. जागतिक बँकेच्या तसेच केंद्र व राज्य शासनाच्या अधिकाऱ्यांच्या दौऱ्यामध्ये शेती शाळांना प्रक्षेत्र भेटीचे आयोजन करणे आणि उत्पादनाच्या निष्कर्षाबद्दल सादरीकरण करणे.
- ४.१.६. प्रत्येक हंगामानंतर जिल्हामध्ये राबविलेल्या शेतीशाळा बद्दल कार्यपद्धती, तंत्रज्ञानाचा प्रसार आणि फलनिष्पत्ती याबाबत समग्र अहवाल तयार करावा.
- ४.१.७. सदर घटकाचे मूल्यमापन त्रयस्थ यंत्रणेमार्फत करण्यात येणार असल्याने याबाबत संबंधित यंत्रणेस आवश्यक माहिती वेळोवेळी अचूकरीत्या सादर करणे.
- ४.१.८. नैसर्गिक शेती पद्धतीने शेती करणाऱ्या गटांना नैसर्गिक शेतीशाळेसाठी प्राधान्याने निवड करणे.

४.२ उपविभागीय कृषि अधिकारी

- ४.२.१. नैसर्गिक शेतीशाळांचे प्रत्येक समूह सहाय्यकाकडे नियोजन करणे व अंमलबजावणी करणे.
- ४.२.२. शेतीशाळेसाठी प्रयोगशील शेतकऱ्याची (Host Farmer) निवड हा अत्यंत महत्वाचा टप्पा असल्याने **स्वतः लक्ष घालून** सदर निवड प्रक्रिया सहाय्यक कृषि अधिकारी व ग्राम कृषि विकास समितीमार्फत करून घेणे.
- ४.२.३. शेतीशाळेमध्ये सहभागी होणेसाठी नैसर्गिक शेती पद्धतीचा अवलंब करणारे आणि अवलंब करण्यास इच्छुक असलेले इतर साधारण २५ ते ३० गेस्ट फार्मरची (शेतकऱ्यांची) निवड करण्यासाठी संबंधित गावातील सहाय्यक कृषि अधिकारी यांना मार्गदर्शन करणे आणि निवड प्रक्रिया पूर्ण करून घेणे. मुद्दा क्र. २ नुसार प्रयोगशील शेतकऱ्यांची (Host Farmer) व इतर शेतकरी (Guest Farmer) यांची निवड करावी.
- ४.२.४. मंडळ कृषि अधिकारी व तंत्रज्ञान समन्वयक यांच्यामार्फत सदर घटकाचे चोख सनियंत्रण करणे. शेतीशाळांना वरचेवर भेटी देऊन कामाचा दर्जा उंचावण्यास प्राधान्य देणे.
- ४.२.५. निर्धारित वेळापत्रकानुसार शेतीशाळांचे आयोजन करण्यासाठी संबंधित **समूह सहाय्यक** यांना आदेशित करणे आणि त्यांचेकडून शेतीशाळांची अंमलबजावणी करून घेणे.
- ४.२.६. प्रत्येक शेतीशाळा वर्गास वेळापत्रकानुसार समूह सहाय्यक यांच्या कामाचे FFS APP द्वारे काटेकोर सनियंत्रण करणे. शेतीशाळा सनियंत्रणासाठी महाकृषि एफएफएस ऍप मध्ये प्रत्येक समूह सहाय्यकाच्या शेतीशाळा वर्गाचे दैनंदिन तत्वावर पडताळणी करणे आणि समन्वयकांनी गुणवत्तेबाबत नमूद केलेल्या अभिप्रायावर निर्णय घेणे. निकषानुसार गुणवत्ता राखली नसल्यास समूह सहाय्यकास गुणवत्ता सुधारण्यास सूचना देणे.

- ४.२.७. शेतीशाळा घटकांतर्गतअल्पोपहार मंजूर मापदंडाच्या अधीन राहून बाबनिहाय खर्च करणे. बाबनिहाय खर्च करण्यासाठी विहित प्रापण आणि लेखा पद्धतींचा अवलंब करणे. समूह सहाय्यक स्तरावर
- ४.२.८. पीक कापणी प्रयोगांचे आयोजन करणे आणि प्रत्येक शेतीशाळा प्लॉटचे व नियंत्रित प्लॉटचे उत्पादनाबाबतच्या नोंदी FFS APP मध्ये समूह सहाय्यकांचेमार्फत करणे.
- ४.२.९. पीक कापणी प्रयोगांमध्ये आलेल्या उत्पादनाबाबत तसेच हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाबाबत शेतकऱ्यांशी संवाद घडवून आणणे.
- ४.२.१०. शेतीशाळा वर्गामध्ये बदलत्या वातावरणामुळे पिकावर होणारा परिणाम, किडी व रोगांचा वाढता प्रादुर्भाव, अतिपावसामुळे किंवा कमी पावसामुळे पिकावर होणारा परिणाम इ. विषयावर शेतकऱ्यांना विशेष मार्गदर्शन करण्याची आवश्यकता असते यासाठी विद्यापीठातील तज्ञ/ कृषी विज्ञान केंद्रातील शास्त्रज्ञ यांची शेतीशाळेस भेट नियोजित करावी.
- ४.२.११. आदर्श शेतीशाळा प्लॉटवर जवळच्या शेतकऱ्यांचे अभ्यास दौरे नियोजित करणे.
- ४.२.१२. पाणी फाउंडेशन मार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या डिजिटल शेतीशाळेविषयी शेतकऱ्यांना माहिती देणे व जनजागृती करणे.
- ४.२.१३. नैसर्गिक शेती पद्धतीने शेती करणाऱ्या गटांना नैसर्गिक शेतीशाळेसाठी प्राधान्याने निवड करणे.

४.३ तालुका कृषी अधिकारी

- ४.३.१. होस्ट फार्मर ची निवड करणे.
- ४.३.२. निवडलेल्या शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण घेणे.
- ४.३.३. शेतीशाळा करिता निवडलेले सर्व होस्ट व गेस्ट फार्मर यांना महाबीज मार्फत द्यावयाच्या निविष्ठा पुरवठ्याचे (बियाणे) सनियंत्रण करणे.
- ४.३.४. आपले अधिनस्त समूह सहाय्यक यांना शेतीशाळा डॅशबोर्डचा (FFS DASHBOARD) वापर करून वेळापत्रकानुसार शेतीशाळेचे शेड्यूल देणे.
- ४.३.५. प्रकल्पाच्या गावाशी संबंधित कृषी पर्यवेक्षकांना/कृषी अधिकाऱ्यांना प्रकल्प शेतीशाळेमध्ये आवश्यकतेनुसार विशेष सत्र घेणेबाबत सूचित करणे.
- ४.३.६. प्रत्येक महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात तालुका स्तरावर आढावा घेणे.
- ४.३.७. शेतीशाळा अॅपद्वारे समूह सहाय्यक यांनी घेतलेल्या शेतीशाळेची तपासणी करणे.
- ४.३.८. पाणी फाउंडेशन मार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या डिजिटल शेतीशाळेविषयी शेतकऱ्यांना माहिती देणे व जनजागृती करणे.

४.४ मंडळ कृषि अधिकारी व कृषी पर्यवेक्षक

- ४.४.१. शेतीशाळा होस्ट फार्मरची निवड व त्यांचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी तालुका कृषि अधिकारी यांना सहकार्य करणे.
- ४.४.२. नैसर्गिक शेती पद्धतीचा अवलंब वाढविण्यासाठी प्रचार व प्रसिद्धी करणे.
- ४.४.३. शेतीशाळा करिता निवडलेले सर्व होस्ट व गेस्ट फार्मर यांना महाबीज मार्फत द्यावयाच्या निविष्ठा (बियाणे) पुरवठ्याचे सनियंत्रण करणे.
- ४.४.४. प्रत्येक आठवड्यात किमान एका शेतीशाळा वर्गास भेटी देवून शेतीशाळेची पाहणी करणे आणि मार्गदर्शन करणे.
- ४.४.५. शेतीशाळाबाबत शेतकऱ्यांना आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये -किड/रोगांचा प्रादुर्भाव, पावसातील खंड, दुष्काळ सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाल्यावर मार्गदर्शन करणे.
- ४.४.६. निर्धारित केलेल्या विशेष विषयावर (SPECIAL TOPIC) मार्गदर्शन करणे
- ४.४.७. शेतीशाळा अॅपद्वारे समूह सहाय्यक यांनी घेतलेल्या शेतीशाळेची तपासणी करणे.

४.४.८. पाणी फाउंडेशन मार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या डिजिटल शेतीशाळेविषयी शेतकऱ्यांना माहिती देणे व जनजागृती करणे.

४.५ तंत्रज्ञान समन्वयक

- ४.५.१. नैसर्गिक शेती पद्धतीचा अवलंब वाढविण्यासाठी समूह सहाय्यक व कृषी ताई यांच्या सहाय्याने प्रचार व प्रसिद्धी करणे.
- ४.५.२. प्रत्येक आठवड्यात किमान दोन नैसर्गिक शेतीशाळेच्या प्लॉटला भेटी देवून प्लॉटची पाहणी करणे आणि मार्गदर्शन करणे.
- ४.५.३. शेतीशाळाबाबत शेतकऱ्यांना आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये -किड/रोगांचा प्रादुर्भाव, पावसातील खंड, दुष्काळ सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाल्यावर मार्गदर्शन करणे.
- ४.५.४. नैसर्गिक शेती पद्धतीमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या निविष्टांचे उत्पादन शेतीशाळेच्या प्लॉटवर करावयाच्या आहेत. त्यासाठी समूह सहाय्यक आणि होस्ट फार्मर यांना मार्गदर्शन करणे.
- ४.५.५. शेतीशाळेच्या प्लॉटमध्ये दिलेल्या वेळापत्रकानुसार नैसर्गिक निविष्टांचे उत्पादन आणि त्याप्रमाणे वापर होत आहे का याचे सनियंत्रण करणे.

४.६ समूह सहाय्यक

- ४.६.१. गाव समूहातील किमान एका गावात प्रती हंगाम एक नैसर्गिक शेतीशाळा घेणे.
- ४.६.२. शेतीशाळा होस्ट फार्मर व गेस्ट फार्मरची निवड करणे.
- ४.६.३. निवडलेल्या होस्ट फार्मर यांच्या प्लॉटमधील मातीचे नमुने गोळा करून जिल्हा मृदा चाचणी प्रयोगशाळेमध्ये नमुने पाठविणे.
- ४.६.४. निवडलेल्या होस्ट व गेस्ट फार्मर यांना महाबीज मार्फत द्यावयाच्या निविष्टा (बियाणे) वेळेत त्यांच्या ताब्यात देणे व त्याची पोहोच घेणे.
- ४.६.५. शेतीशाळेमध्ये शेतकऱ्यांना आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये किड/रोगांचा प्रादुर्भाव, पावसातील खंड, दुष्काळ सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाल्यावर मार्गदर्शन करणे.
- ४.६.६. शेतीशाळेतील पिक कापणीच्या वेळी उपस्थित राहून उत्पादनाच्या नोंदी घेणे.
- ४.६.७. प्रात्यक्षिक प्लॉट आणि नियंत्रित प्लॉट मधील निरीक्षणे आणि उत्पादनाच्या नोंदी वेगवेगळ्या ठेवणे.
- ४.६.८. शेतीशाळा वर्गाचे संपूर्ण डॉक्युमेंटेशन हे मोबाईल वरून FFS ॲप्लिकेशन वापरून पूर्ण करणे.
- ४.६.९. शेतीशाळा आयोजनासाठी नैसर्गिक शेतीपद्धतीचे प्रशिक्षण पूर्ण करणे.
- ४.६.१०. शेतीशाळा प्लॉट व नियंत्रित प्लॉटचे तुलनात्मक उत्पादन खर्च (COST OF CULTIVATION) तयार करणे.
- ४.६.११. नैसर्गिक शेती पद्धतीमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या निविष्टांचे उत्पादन शेतीशाळेच्या प्लॉटवर तयार करणे
- ४.६.१२. नैसर्गिक शेती पद्धतीच्या एसओपीनुसार शेतीशाळा प्लॉटवर निविष्टांचा वापर करणे.

४.७ ग्राम कृषि विकास समिती

- ४.७.१. शेतीशाळेसाठी प्रगत व प्रयोगशील शेतकऱ्याची निवड करणे व समितीच्या बैठकीमध्ये मंजूरी देणे.
- ४.७.२. शेतीशाळेतील नैसर्गिक शेतीपद्धती, संसाधन, निविष्टा, त्याचा वापर, फलनिष्पत्ती याबाबत मासिक बैठकीमध्ये आढावा घेणे आणि त्याबाबत ग्रामसभेस अवगत करणे.

४.८ कृषिताईचा सहभाग

शेतीशाळेच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी शेतकऱ्यांमध्ये जाणीव जागृती करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. याकरिता प्रत्येक गावासाठी कार्यरत असलेल्या कृषिताईंना शेतीशाळेच्या प्रत्यक्ष आयोजनामध्ये सहभागी करून

घ्यावे. शेतीशाळेसाठी सुविधाकार शेतकऱ्याची व प्रक्षेत्राची निवड, इतर गेस्ट फार्मर यांची निवड, तसेच या सर्व शेतकऱ्यांची शेतीशाळा वर्गामध्ये उपस्थिती, शेतीशाळेतील निरीक्षणे व नोंदी, तातडीने द्यावयाच्या कृषिविषयक सल्ल्याचा प्रसार इ. बाबींची कार्यवाही करणे कृषिताई यांनी सक्रीय सहभाग नोंदवावा. कृषी ताई यांच्या मदतीने शेतीशाळा वर्गास महिला शेतकऱ्यांची उपस्थिती वाढविण्यावर भर देण्यात यावा.

५. शेतीशाळेमध्ये अवलंब करायच्याचे तंत्रज्ञान

नीती आयोगाने फेब्रुवारी २०२६ मध्ये 'नैसर्गिक शेती प्रशिक्षण संच आणि सर्वोत्तम पद्धती मार्गदर्शिका' (NATURAL FARMING TRAINING TOOLKIT & BEST PRACTICES GUIDE) प्रसिद्ध केली आहे. या मार्गदर्शक सूचनेच्या आधारे नैसर्गिक शेतीशाळा पद्धतीचा (PACKAGE OF PRACTICES) तयार करण्यात आलेले आहे.

- ५.१. हवामान बदलामुळे विविध कीड-रोगांचा प्रादुर्भाव होत असल्याने कीडनाशकांवरील खर्च वाढत चालला आहे. परिणामी पिकांच्या उत्पादन खर्चामध्ये वाढ होत आहे. शेती शाळेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना एकात्मिक कीड व्यवस्थापनाचे महत्व पटवून देणे ही समूह सहाय्यकाची प्रमुख जबाबदारी आहे.
- ५.२. किडींच्या प्रादुर्भावाबद्दल अचूक माहिती मिळण्यासाठी शक्य तेथे CROPSAP या योजनेशी सांगड घालण्यात यावी.
- ५.३. किडींचा प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून आणि प्रादुर्भाव झाल्यास नियंत्रणासाठी नैसर्गिक संसाधनाचा वापर करणे. तसेच आवश्यक निविष्टांचे उत्पादन शेतावर करणे.
- ५.४. नैसर्गिक शेतीसाठी नैसर्गिक पद्धतीने तयार केलेली खते आणि कीडनाशके वापरण्यावर भर देण्यात यावा.

६. शेतीशाळेमध्ये वापरावयाच्या निविष्टा व इतर बाबी

शेतीशाळेसाठी निश्चित करण्यात येणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी काही अत्यावश्यक निविष्टांची (critical inputs) गरज असते. सदर घटकांतर्गत बियाणे, नैसर्गिक निविष्टा आणि शेतीशाळा स्टेशनरी या बाबींचा समावेश होतो. त्यासाठी विहित मापदंडाच्या अधीन राहून खर्च करण्यात यावा.

६.१. **बियाणे:** शेतीशाळा प्लॉट साठी ०.४० हे क्षेत्रावर आवश्यक असलेल्या निविष्टासाठी प्रथम वर्षी १०० % अर्थसहाय्य देण्यात यावे. प्रकल्पाने **महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळासोबत (महाबीज)** सामंजस्य करार केला असून त्यानुसार शेतीशाळा घटकांतर्गत प्रथम वर्षी **हवामान अनुकूल वाणाचे प्रमाणित बियाणे** प्रयोगशील शेतकऱ्यास वितरीत करण्यात यावे. कोणत्याही परिस्थितीत पेरणीपूर्वी शेतीशाळा प्रक्षेत्रावर बियाणे पोहचतील याबाबत दक्षता घ्यावी.

६.२. **नैसर्गिक निविष्टा:** नैसर्गिक शेती शाळेमध्ये बिजामृत, जीवामृत, घनजीवामृत, दशपर्णी अर्क, लिंबोळी अर्क इत्यादी निविष्टा तयार करणे अभिप्रेत आहे. त्यासाठी प्रात्यक्षिकासह कृती करणे आवश्यक असल्याने सदर निविष्टा तयार करण्यासाठी लागणारे साहित्य सामुग्री वेळेतच उपलब्ध करून ठेवण्यात यावी. येथे होस्ट फार्मरची भूमिका महत्त्वाची आहे. होस्ट फार्मरने स्वतःकडील व त्यांचे शेतावरील साहित्य वापरावे. त्यासाठी प्रत्येक हंगामाचे शेवटी होस्ट फार्मरला "नैसर्गिक निविष्टा निर्मिती साठी प्रोत्साहन" म्हणून रु. २०००/- प्रती शेतीशाळा हंगाम अनुदान देय राहिल. सदर अनुदान "शेतीशाळा प्रोत्साहनपर रु. ३००० प्रती हंगाम" च्या व्यतिरिक्त असल्याची होस्ट फार्मरना जाणीव करून द्यावी. मात्र दोन्ही बाबींचे अनुदान प्राप्त करण्यासाठी होस्ट फार्मरला प्रकल्पाचे डीबीटी पोर्टलवर एकच अर्ज करणे अभिप्रेत आहे. हंगामाच्या अखेरीस अर्ज करण्याची मुदत पीकनिहाय खालीप्रमाणे राहिल.

- सोयाबीन, मका, ज्वारी, भात इ. १०० ते १२० दिवसांची पिके : ३० ऑक्टोबर

- तूर, कापूस, हळद इ.दीर्घ मुदतीची पिके : ३० नोव्हेंबर

नंतरच्या दोन वर्षांमध्ये होस्ट फार्मरने स्वखर्चाने निविष्ठा वापरावयाच्या आहेत याबाबत शेतकऱ्यांना स्पष्ट जाणीव करून द्यावी.

- ६.३. शेतीशाळा स्टेशनरी: शेतीशाळा वर्गामध्ये प्रशिक्षक आणि शेतकरी यांना निरीक्षणे घेण्यासाठी (AES) आणि सदर शिक्षणपद्धती परिणामकारक होण्यासाठी काही प्रशिक्षण साहित्याची आवश्यकता असते. सदर साहित्याची उपलब्धता करून घ्यावी व त्यासाठी मापदंड मंजूर आहे.

७. निधीची तरतूद

- शेतीशाळा निविष्ठा व इतर खर्च:- सन २०२६-२७ मधील खरीप करिता शेतीशाळा घटकासाठी निर्धारित मापदंड

खरीप हंगाम नैसर्गिक शेती शेतीशाळा बाबीसाठी खर्चाचे मापदंड

अ.क्र.	उपक्रम / बाब	युनिट	मापदंड (रु.) प्रती वर्ष			
			१	२	३	एकूण
१	महाबीज उत्पादित हवामान अनुकूल बियाणे		३०००	-	-	३०००
२	होस्ट फार्मरसाठी ०.४० हे साठी आवश्यक नैसर्गिक निविष्ठा (मुद्दा क्र. ६.२ नुसार) निर्मितीकरिता प्रोत्साहनपर अनुदान (डीबीटीद्वारे)		२०००			२०००
३	शेतीशाळा स्टेशनरी	संच किंमत	७००	७००	७००	२१००
४	माती परीक्षण (हंगामपूर्व व हंगामानंतर असे २ वेळा)	प्रति शेतीशाळा प्लॉट	६००	६००	६००	१८००
५	अल्पोपहार (३० शेतकरी, ६ वर्ग)	रु. २०/- प्रती व्यक्ती	३६००	३६००	३६००	१०८००
६	होस्ट फार्मरसाठी प्रोत्साहनपर अनुदान (डीबीटीद्वारे)	एक शेतकरी प्रति शेतीशाळा	३०००	३०००	३०००	९०००
७	शेतीदिन व इतर अनुषंगिक खर्च	-	१०००	१०००	१०००	३०००
	एकूण		१३९००	८९००	८९००	३१७००

रबी हंगाम नैसर्गिक शेती शेतीशाळा बाबीसाठी खर्चाचे मापदंड

अ.क्र.	उपक्रम / बाब	युनिट	मापदंड (रु.) प्रती वर्ष			
			१	२	३	एकूण
१	महाबीज उत्पादित हवामान अनुकूल बियाणे		३०००	-	-	३०००

२	होस्ट फार्मरसाठी ०.४० हे साठी आवश्यक नैसर्गिक निविष्ठा (मुद्दा क्र. ६.२ नुसार) निर्मितीकरिता प्रोत्साहनपर अनुदान (डीबीटीद्वारे)		२०००			२०००
३	शेतीशाळा स्टेशनरी	संच किंमत	७००	७००	७००	२१००
४	माती परीक्षण (हंगामपूर्व व हंगामानंतर असे २ वेळा)	प्रति शेतीशाळा प्लॉट	६००	६००	६००	१८००
५	अल्पोपहार (३० शेतकरी, ६ वर्ग)	रु. २०/- प्रती व्यक्ती	३६००	३६००	३६००	१०८००
६	होस्ट फार्मरसाठी प्रोत्साहनपर अनुदान (डीबीटीद्वारे)	एक शेतकरी प्रति शेतीशाळा	३०००	३०००	३०००	९०००
७	शेतीदिन व इतर अनुषंगिक खर्च	-	१०००	१०००	१०००	३०००
	एकूण		१३९००	८९००	८९००	३१७००

वरीलप्रमाणे सन २०२५-२६ मध्ये खरीप शेतीशाळा या घटकाची अंमलबजावणी करण्यात यावी. सदर मार्गदर्शक सूचना प्रकल्पाच्या <https://mahapocra.gov.in> या वेबसाईटवर उपलब्ध केलेली आहे.

प्रपत्र १
शेतीशाळा वर्गनिहाय विषय

वर्ग क्र.	वर्ग	विषय आणि सविस्तर वर्णन	दिवस	कालावधी
१	पूर्व तयारी व नियोजन (Pre-Sowing)	१. शेतीशाळा परिचय: नैसर्गिक शेतीची संकल्पना, रासायनिक शेतीचे दुष्परिणाम आणि नैसर्गिक शेतीतील ५ स्तरांचे मॉडेल यावर चर्चा. २. जमीन आरोग्य: गांडूळ खत/कंपोस्ट खत/ नाडेप खत तयार करण्याची पूर्वतयारी ३. पेरणीसाठी जमीन तयार करणेबाबत विविध पद्धतीच्या चर्चा ४. विशेष विषय: घनजीवामृत तयार करणे. शेण आणि गोमूत्राचे महत्त्व व त्यातील सूक्ष्मजीवांची भूमिका स्पष्ट करणे. ५. लघु प्रयोग: स्थानिक बियाणांची निवड आणि मिठाच्या द्रावणात बियाणे टाकून त्याची गुणवत्ता तपासणे. ६. सीड बँक संकल्पना- पारंपारिक बियाण, महिलांचा बियाणे निवडीतील आणि साठवणुकीतील सहभाग.	पेरणीपूर्व ४- ८ आठवडे	मे दुसरा ते चौथा आठवडा
२	पेरणी व बीजोपचार (Sowing Stage)	१. विशेष विषय: बीजामृत: बीजामृत तयार करण्याचे साहित्य आणि कृती. बियाणांना बीजप्रक्रिया केल्यामुळे होणारा बुरशीरोधक फायदा समजावून सांगणे. २. पेरणी तंत्र: दोन ओळींतील अंतर आणि आंतरपीक पद्धतीचे नियोजन (उदा. कडधान्य व तेलबिया जोडणे). मिश्र पिक पद्धती, आच्छादन करणारे पिके ३. सापळा पिके: झेंडू, मका किंवा मोहरी यांसारखी सापळा पिके लावण्याचे महत्त्व. ४. पेरणीसाठी जमीन तयार करणे- बेड तयार करणे, कंटूर तयार करणे, सरी वरंबा तयार करणे	पेरणीपूर्व १- २ आठवडे	मे चौथा ते जून दुसरा आठवडा
३	प्रारंभिक वाढ (Establishment Stage)	१. पेरणी / टोकन करणे २. विशेष विषय: जीवामृत: जीवामृत तयार करण्याची शास्त्रोक्त पद्धत (गूळ, डाळीचे पीठ, माती यांचा वापर). हे 'खत' नसून 'विरजण' आहे हे स्पष्ट करणे. ३. उपयोग: जीवामृत पाटपाण्यातून सोडणे किंवा गाळून फवारणी करणे. ४. आच्छादन: जमिनीवर पिकांच्या अवशेषांचा (काडीकचरा) थर लावणे, जेणेकरून ओलावा टिकून राहील व गांडुळांना अन्न मिळेल. ५. लघु प्रयोग: आच्छादन असलेल्या आणि नसलेल्या जमिनीतील तापमानातील फरक अनुभवणे.	पेरणी	जून तिसरा व चौथा आठवडा

वर्ग क्र.	वर्ग	विषय आणि सविस्तर वर्णन	दिवस	कालावधी
४	शाखीय वाढ (Vegetative Stage)	१. विशेष विषय: एकात्मिक तण व्यवस्थापन, तणांचा २. कीड नियंत्रण: नीमास्र आणि दशपर्णी अर्क तयार करणे. कीड येण्यापूर्वीच प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून अर्काचा वापर. ३. जीवामृत पुनरावृत्ती: पिकाच्या जोमदार वाढीसाठी दर १५ दिवसांनी जीवामृताचा वापर सुरु ठेवणे. ४. सूक्ष्म सिंचनाचे महत्त्व	पेरणीनंतर २ ते ६ आठवडे	जुलै दुसरा ते चौथा आठवडा : सोयाबीन, मका, ज्वारी, हरभरा जुलै चौथा ते ऑगस्ट दुसरा आठवडा : कापूस, तूर, हळद
५	फुलोरा व पक्वता अवस्था (Flowering & Fruiting)	१. विशेष विषय: (वाफसा) मुळांच्या कार्यक्षेत्रात हवा आणि पाण्याचे योग्य प्रमाण राखणे. अतिरिक्त पाणी देण्याचे तोटे समजावून सांगणे. २. रोग नियंत्रण: बुरशीजन्य रोगांसाठी आंबट ताक फवारणीचे प्रात्यक्षिक. ३. कीड नियंत्रण (प्रगत): अळ्यांच्या नियंत्रणासाठी अग्नीअस्र किंवा ब्रह्मास्र तयार करण्याची पद्धत. ४. लघु अभ्यास: मित्र कीटक ओळखा - मित्र कीटक आणि शत्रू कीटक यांच्या संख्येचा समतोल कसा राखला जातो हे पाहणे.	पेरणीनंतर ६ ते १० आठवडे	ऑगस्ट तिसरा ते सप्टेंबर दुसरा आठवडा : सोयाबीन, मका, ज्वारी, हरभरा सप्टेंबर पहिला ते चौथा आठवडा: कापूस, तूर, हळद
६	काढणी व साठवणूक (Harvesting & Post-Harvest)	१. पिकांचे अवशेष व्यवस्थापन- पिकाची कापणी करणे, अवशेष जमिनीमध्ये ठेवणे, पिकाचे अवशेष गाडण्याचे/वापरण्याचे/ कुजविण्याचे व्यवस्थापन करणे २. विशेष विषय: नैसर्गिक शेतीमालाची गुणवत्ता आणि विषमुक्त अन्नाचे महत्त्व. स्वतःचा ब्रँड तयार करून थेट विक्री करू शकण्याची कशी करावी ३. साठवणूक नियोजन ४. बियाणे बँक: पुढील वर्षासाठी प्लॉटमधील सर्वोत्तम झाडे निवडून त्यांचे बियाणे गोळा करणे. ५. आर्थिक ताळेबंद: रासायनिक खते/कीटकनाशकांवरील झालेली बचत आणि निव्वळ नफा यांची तुलनात्मक चर्चा. ६. शेतीदिन: सहभागी शेतकऱ्यांचे अनुभव कथन आणि 'नैसर्गिक शेती' प्रसारासाठी पुढील नियोजन.	कापणी/ काढणी	ऑक्टोबर पहिला ते चौथा आठवडा : सोयाबीन, मका, ज्वारी, हरभरा नोव्हेंबर दुसरा ते चौथा आठवडा : कापूस, तूर, हळद